
II

ՊՈԼՍԱՀԱՅ ՄԱՍՈՆՆԵՐԻ ՆՇԱՆԱՎՈՐ ԴԵՄՔԵՐԸ
(XIX դ. երկրորդ կես – XX դ. սկիզբ)

ՖԵԼԻՔՍ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

Հայ պատմագիտության մեջ մասոնության թեման ամենաքիչ ուսումնասիրվածներից մեկն է: Հայ մասոնների կամ ազատ որմնադիրների մասին Ռ. Բերբերյանի¹, Հ. Պերպերյանի², Ա. Ֆեներճյանի³, Ա. Բեյլերյանի⁴ հոդվածները, Հ. Միրունու ուսումնասիրության մի մասը⁵ և Օ. Ժամկոչյանի ֆրանսերեն աշխատությունը⁶ հիմնականում նվիրված են Օսմանյան կայսրությունում հիմնված հայախոս չորս օթյակների և, հատկապես, Կ. Պոլսի “Մեր” օթյակին: Ռուսական օթյակներին անդամագրված մի խումբ հայ մասոնների մասին տեղեկանում ենք Ն. Բերբերովայի ուսումնասիրությունից⁷: Առայսօր մեզ շատ քիչ բան է հայտնի Մերձավոր Արևելքի, Եվրոպայի, Ամերիկայի և Ասիայի երկրներում հայկական օթյակների և ոչ հայախոս օթյակների անդամ հայազգի ազատ որմնադիրների մասին: Այս իմաստով մասոնության

¹ Ռ. Բերբերեան. Հայ մասոնները եւ “Մեր” օթեակը Պոլսոյ մէջ.– “Հայրենիք” (Բոստոն), 1937, մարտ, թիվ 5, էջ 74–85, ապրիլ, թիվ 6, էջ 124–133, մայիս, թիվ 7, էջ 122–133, հունիս, թիվ 8, էջ 128–133, հուլիս, թիվ 9, էջ 114–119:

² Հ. Պերպերեան. Առաջին ազատ-որմնադիրները Պոլսոյ եւ Զմիւռնիոյ մէջ.– “Կեանք եւ Արուեստ” (Փարիզ), 1936, փետրվար, թիվ 2, էջ 41–43:

³ Ա. Ֆեներճեան. Ազատ որմնադիրութիւնը մօտաւոր Արեւելքի մէջ.– “Կեանք եւ Արուեստ”, Տարեգիրք, Ե տարի, 1935, էջ 73–81, 1936, հոկտեմբեր, թիվ 8, էջ 225–229, նոյնիսկ՝ Ազատ որմնադիրութիւնը հայոց մէջ.– “Հայրենիք”, 1954, հոկտեմբեր, թիվ 10, էջ 92–101, նոյեմբեր, թիվ 11, էջ 96–100, 1955, փետրվար, թիվ 2, էջ 79–84, ապրիլ, թիվ 4, էջ 100–101, հունիս, թիվ 6, էջ 90–95, հուլիս, թիվ 7, էջ 95–97, սեպտեմբեր, թիվ 9, էջ 94–100, դեկտեմբեր, թիվ 12, էջ 75–81, 1956, հունվար, թիվ 1, էջ 88–91:

⁴ Ա. Պեյլերեան. Ազատ որմնադրութեան մուտքը Օսմանեան կայսրութիւն եւ Պոլսոյ հայկական “Մեր” օթեակը ԺԹ դարուն.– “Հայկազեան հայագիտական հանդես” (Պէյրութ), 2001, էջ 143–183:

⁵ Տէւ Յ. Ճ. Միրունի. Պոլիս եւ իր դերը, երրորդ հատոր, Անթիլիաս, 1987, էջ 197–217:

⁶ Տէւ Օ. Դամգոցյան. Les Francs-Maçons Arméniens et la Constitution de l’Arménie ottomane Constantinople, 1863, Paris, 2017.

⁷ Н. Берберова. Люди и ложи. Русские масоны XX столетия. Нью-Йорк, 1985, М., 1997.

սկզբնավորումից մինչ օրս ազատ որսնադիրների օթյակների շարքերը համալրած հայ նշանավոր և բարձրաստիճան մասոններին բացահայտելը մեր պատմագիտության առաջնահերթ խնդիրներից է:

Հայության առաջին առնչությունները մասոնության հետ վաղեմի պատմություն ունեն և վերաբերում են XVIII դարին: Ըստ Լոնդոնում լույս տեսնող “St. James’s Evening Post” թերթի՝ 1738 թ. մայիսին Կ. Պոլսից ստացված մի նամակ հայտնում էր, որ մինչ այստեղ մասոնական օթյակների ստեղծումը՝ դրանք ավելի վաղ, միմյանց հաջորդելով, հիմնվել են Զմյուռնիայում և Հալեպում⁸: Էդինբուրգի “Cannangate” օթյակի 1762 թ. արձանագրություններից մեկը վկայում է, որ “Անգլիայի Մեծ Օթյակը” Մերձավոր Արևելքում, Հալեպում և Պարսկաստանում մասոնությունը տարածելու նպատակով չորս մեծ վարպետ է նշանակել, որոնցից մեկը հայազգի Դիոնիսիոս Մանասն էր: Այդ օթյակները համախմբող մարմինը կոչվում էր “All Armenia in the East” (“Ամբողջ Հայաստանն Արևելքում”), որը 1805 թ. հետո այլևս չի հիշատակվում⁹: Չնայած այս առանձին փաստերին, մասոնությունը հայության շրջանում հիմնականում տարածում գտավ 1850-ական թվականներին՝ Օսմանյան կայսրությունում, որը համընկավ ազգային սահմանադրական շարժման հետ: Դրան նպաստեցին մասոնական օթյակների նախաձեռնությամբ 1848–1852 թթ. Եվրոպական մի շարք երկրներում տեղի ունեցած հեղափոխական, ազգային-ազատագրական պայքարն ու ազգային միավորման և սահմանադրական շարժումները¹⁰ (դրանք, ինչպես հայտնի է, ընթացան XVIII դ. ֆրանսիական մեծ հեղափոխության “ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն” մասոնական կարգախոսով¹¹), ինչպես նաև 1856 թ. սկիզբ առած թանգիմաթի երկրորդ փուլը և “Թուրքիան Եվրոպականացնելու” մեծ պետությունների քաղաքականությունը:

Օգտվելով Թուրքիայում իրականացվող բարեփոխումների քաղաքականությունից՝ Եվրոպայի մասոնական գլխավոր երկրներ Անգլիայի և Ֆրանսիայի մեծ օթյակները ձեռնամուխ եղան մասոնության տարածմանը օսմանահպատակ քրիստոնյա ժողովուրդների շրջանում: Մասոնությանն անդամագրված արևմտահայերը հիմնականում Եվրոպայում ուսանած, “իսկապես կրթված”, 1848 թ. ֆրանսիական

⁸ “Հայրենիք”, 1937, ապրիլ, թիվ 6, էջ 128, Ա. Պ է յ լ էր է ա ն. նշվ. աշխ., էջ 144:

⁹ Ռ. Բ եր բ եր է ա ն. նշվ. աշխ. – “Հայրենիք”, 1937, ապրիլ, թիվ 6, էջ 128, Օ. Ј а м г о с ы а н. Նշվ. աշխ., էջ 53:

¹⁰ С к и Ж. В е й л. История республиканской партии во Франции с 1814 по 1870 гг. М., 1906, с. 57; П. Л а н и н. Тайные пружины истории. – «Молодая гвардия» (М.), 1991, № 8, с. 252; История XIX века. Под ред. Лависса и Рамбо, т. 3. М., 1938, с. 349; Д ж. Р и д л и. Фримасоны. Пер. с англ. М., 2007, с. 252–257.

¹¹ Л. А. П и м е н о в а. Идея свободы во французской революции XVIII века. – «Новая и новейшая история», 1992, № 1, с. 62.

հեղափոխության ազատամտական գաղափարներով տոգորված և «ազգային ոգով ներշնչված մարդիկ էին»¹²: Նրանք «գիտական, ազատական, հասարակական լեցուն պաշարով»¹³ հայրենի Կ. Պոլիս և Զմյուռնիա վերադարձած մի խումբ հայ երիտասարդ մտավորականներ ու «Եվրոպականացած» վաճառականներ էին: Եվրոպական երկրներում մասոնների հետ բազմաթիվ շփումներ ունեցած այդ լուսավորյալ երիտասարդները և Եվրոպայի ու Փոքր Ասիայի միջև իրենց ունեցած «ընդարձակ վաճառականական յարաբերություններով կամուրջ ճառայած»¹⁴ և «իբր միջնորդ կարևոր դեր խաղացած»¹⁵ հայ վաճառականները դարձան արևմտահայ ազգային սահմանադրական շարժման հիմնական գաղափարախոսները, գործիչները ու մասոնության տարածման ջատագովներն ու ազատ որմնադիրների օթյակների հիմնադիրները: Այդ երիտասարդների մի մասը մասոն ձեռնադրվել էր դեռևս Եվրոպայում գտնված տարիներին, ովքեր հետագայում դարձան հայ մասոնության նշանավոր դեմքերը: Նրանցից երիտասարդ Ստեփան Ոսկանյանը (1825–1901) մասոնների հետ կապեր ուներ դեռևս 1846 թվականից՝ Փարիզում ուսանելու տարիներից: Այստեղ նա «Արշալույս Արարատյան» թերթի խմբագիր Ղուկաս Պալտազարյանի երաշխավորությամբ սովորում էր Սեն Բարբի վարժարանում, այնուհետև Սորբոնի համալսարանում, որտեղ լսում էր նշանավոր պատմաբաններ Վիկտոր Կուզենի, Ժյուլ Սիմոնի, Ժյուլ Միշլեի, Էդգար Բիսեի, լեռ Բանաստեղծ Ադամ Միցկևիչի դասախոսությունները և աշխատակցում «Le National» թերթին¹⁶: 1848 թ. փետրվարի ֆրանսիական հեղափոխության ավազանում մկրտված, դրա «շնչով տոգորուն»¹⁷, «առաջադիմութեան անձնուէր զինուոր»¹⁸ Ստ. Ոսկանյանը մի խումբ ուսանողների հետ հանուն ֆրանսիացիների ազատության մարտնչել էր Փարիզի բարիկադների վրա, առաջիններից մեկը գեներ ձեռքին թագավորական Թյուրիլի պալատը «մտնելու պատիվը ունեցել»¹⁹, իսկ 1849 թ. հունիսին մասնակցել ուսանողների հակակա-

¹² Ա. Ալպոյաճեան. Զմյուռնիո տպարանները. – ՊԲՀ, 1964, - 2, էջ 78:

¹³ Ա. Ֆէնէրճեան. Ազատ որմնադրությունը հայոց մէջ. – «Հայրենիք», 1954, հոկտեմբեր, թիվ 10, էջ 92:

¹⁴ Ա. Ֆէնէրճեան. Հայ ազատ որմնադրական օթեակներ Թուրքիոյ մէջ. – «Հայրենիք», 1955, փետրվար, թիվ 2, էջ 79:

¹⁵ Ա. Ալպոյաճեան. Պատմութիւն հայ գաղթականութեան: Հայերու ցրումը աշխարհի տարբեր մասերը, հ. Գ, մաս Բ, Երևան, 2017, էջ 85:

¹⁶ Հ. Ասատուր. Դիմաստուերներ, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 105, Յ. Ճ. Սիբունի. նշվ. աշխ., երկրորդ հատոր (1800–1900), Պէրուլթ, 1970, էջ 373:

¹⁷ Հ. Ասատուր. նշվ. աշխ., էջ 114:

¹⁸ Լ. Է. Ստեփան Ոսկան. – «Մուրճ» (Թիֆլիս), 1901, նոյեմբեր, թիվ 11, էջ 117:

¹⁹ «Արևմուտք» (Փարիզ), 1859, թիվ 17, էջ 131:

նավարական ցույցին, որի համար երկու ամիս բանտարկվեց²⁰:

Ստ. Ոսկանյանը “Եվրոպայի ազատական պայքարին մասնակցելը յետոյ 48-ի ֆրանսական յեղափոխութեան մէջ, այդ պայքարն առաջին անգամ մտցնողը եղավ հայութեան իսկարչտին շրջանակում”²¹: Միշտ Բտալիան սիրող, “Բտալիան իր արինաթաթափ ճակտով նկուն ազգերի” համար “իբրև կենդանի պատկեր”²² համարող Ստ. Ոսկանյանն իտալական “Liberta” (“Ազատություն”) օթյակի անդամ էր²³: Բտալիային “իր ուժը ի սպաս դրած”²⁴ Ստ. Ոսկանյանը մտերիմ կապեր ուներ իտալական ազատագրական պայքարի ղեկավարներից Մարդինական թագավորության վարչապետ մասոն կոմս Կամիլո Կավուրի²⁵ հետ, ում անձնական քարտուղարն էր, նրա և Հունաստանի արտաքին գործերի նախարարի զավակների ուսուցիչ²⁶: “Բմաստասէր և գիտուն” Ստ. Ոսկանյանը “մեծ իմացականութեան և սկզբունքի տէր մարդ էր, դժբաղտաբար իր գաղափարները կանխահաս էին և անհարմար ժողովուրդին պէտքերուն և ապրած միջավայրին”²⁷:

Երևելի մասոն լինելուց զատ Ստ. Ոսկանյանը “Հայ հրապարակագրութեան հիմնադիրն էր, ֆրանսիական քաղաքակրթութեան ամենէն ազնիվ տարրերով կազմուած մաքուր և ուժեղ միտք մը, շիտակ, աննկուն ու հստակ նկարագիր մը”²⁸: Փարիզում նրա հրատարակած “Արևելք” և “Արևմուտք” հանդեսները, Թուրինում՝ “L’Italia” (“Բտալիա”), իսկ Ջոնոնիայում՝ “La Reform” (“Ռեֆորմ”) ֆրանսերէն թերթերը “ճշմարտութեան երեսը չէին թքնում կամ մրոտում”²⁹, իսկ հայրենասիրական ոգով գրված ստեղծագործությունները դարձան 1850–1860-ական թվականների հայ հրապարակախոսության և գեղարվեստական արձակի արժեքավոր նմուշներ:

1840-ական թվականների սկզբում Փարիզում գտնված տարիներին ֆրանսիական “La Persoeverante Armitin” (“Հարատևող բարեկամություն”) օթյակին անդա-

²⁰ Տե՛ս Լ. Է. օ. նշվ. աշխ., էջ 117–121, Հ. Ասատուր. Դիմաստուերներ, էջ 106, Յ. Ճ. Միրունի. նշվ. աշխ., երկրորդ հատոր, էջ 374, “Մասիս” (Կ. Պոլիս), 1859, հունիսի 25, թիվ 387:

²¹ Ա. Չօպանեան. Դեմքեր.– “Անահիտ” (Փարիզ), 1903, հունիս-հուլիս, թիվ 6–7, էջ 85–86:

²² “Արևմուտք”, 1859, թիվ 17, էջ 131–132:

²³ “Հայրենիք”, 1937, մարտ, թիվ 5, էջ 82–83:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 84:

²⁵ П. Ланин. նշվ. աշխ., էջ 252:

²⁶ Վ. Ջարդարեան. Յիշատակարան, առաջին հատոր, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 148, Հ. Ասատուր. Դիմաստուերներ, էջ 112, Լ. Է. օ. նշվ. աշխ., էջ 170:

²⁷ Հ. Ասատուր. Դիմաստուերներ, էջ 115, “Լոյս” (Կ. Պոլիս), 1908, թիվ 2, էջ 63:

²⁸ “Անահիտ”, 1903, հունիս-հուլիս, թիվ 6–7, էջ 85:

²⁹ Գ. Գալեմբեարեան. Պատմութիւն հայ լրագրութեան, Վիեննա, 1893, էջ 156:

մագրվել էին դիվանագետ Հակոբ Կրճիկյանը (1806–1865) և պոլսահայ հայտնի դրամատեր, վաճառական Միքայել Երամյանը, ով 1859 թ. դարձավ Զմյուռնիայում ստեղծված “Հումեր” թիվ 806 օթյակի հիմնադիրներից մեկը³⁰: Հ. Կրճիկյանը օսմանյան բարենորոգումների հռչակագրի՝ թանգիմաթի հեղինակ, “երիտասարդ թուրքերի ռահվիրա”³¹, Լոնդոնում մասոն ձեռնադրված³², երկար տարիներ Ֆրանսիայում ու Անգլիայում Թուրքիայի դեսպան, այնուհետև արտաքին գործերի նախարար Ռեշիդ փաշայի երկարամյա մերձավոր օգնականը, թարգմանն ու խորհրդականն էր³³: Մորթոնի համալսարանում ուսանած, ֆրանսիական ազատամտական գաղափարների ջատագով Հ. Կրճիկյանը “եվրոպական զարգացման առաջին օսմանյան պաշտոնյան էր”³⁴: Նա գործնական մասնակցություն է ունեցել Ռեշիդ փաշայի հեղինակած թանգիմաթի կազմման գործում: Պոլսահայության շրջանում սահմանադրության գաղափարն առաջինը հղացած “նշանավոր հայ”³⁵ Հ. Կրճիկյանն առաջադեմ երիտասարդ մտավորականներ և իր գաղափարական համախոհներ Սերովբե Վիչենյանի, Նահապետ Ռուսինյանի, Նիկողայոս Պայյանի հետ դեռևս 1840-ական թվականներին ձեռնամուխ եղավ արևմտահայ ազգային սահմանադրական շարժմանը՝ դառնալով “ամենէն կարևոր դեր ունեցողներէն ... և ժամանակին ամենէն յառաջընթաց մտաւորականներէն մէկը”³⁶: Նրա անմիջական ջանքերով ու միջնորդությամբ սուլթան Աբդուլ Մեջիդը 1847 թ. Կ. Պոլսի հայ համայնքին շնորհեց “Ազգային կանոնադրություն”, որը դարձավ “ազգային սահմանադրութեան տիրապէս սկզբնավորութիւնը”³⁷: 1847 թ. Հ. Կրճիկյանը ստանձնեց Կ. Պոլսի Գերագույն ժողովի լոգոֆեթի հաստուկ և գործադիր պաշտոնը, որը նրան հնարավորություն էր տալիս միջնորդի դեր կատարել Բարձր դռան հետ հարաբերություններում³⁸: Մատու-

³⁰ “Հայրենիք”, 1955, փետրվար, թիվ 2, էջ 79, Ա. Պէյլէրեան. նշվ. աշխ., էջ 151, 155, Օ. Jamgocyan. նշվ. աշխ., էջ 64:

³¹ Ե. Թոփչեան. Երիտասարդ Թուրքիան և հայերը, մասն առաջին, Թիֆլիս, 1909, էջ 232:

³² Ա. Պէյլէրեան. նշվ. աշխ., էջ 151:

³³ Զ. Ճ. Միրունի. Թանգիմաթ և հայերը. – ՊԲՀ, 1966, - 4, էջ 53–56, “Մասիս” (Կ. Պոլիս), 1865, հոկտեմբեր 30, թիվ 713, Վ. Զարդարեան. նշվ. աշխ., առաջին հատոր, էջ 104:

³⁴ Ա. Ալպոյաճեան. Ազգային սահմանադրութիւնը, իր ծագումը և կիրառութիւնը: Ընդարձակ օրացոյց ազգային հիվանդանոցի, Կ. Պոլիս, 1910:

³⁵ “Հանդէս ամսօրեայ” (Վիեննա), 1902, հոկտեմբեր, թիվ 10, էջ 326:

³⁶ Վ. Զարդարեան. նշվ. աշխ., առաջին հատոր, էջ 103, 104:

³⁷ Մ. Օրմանեան. Ազգապատում, հ. Գ, մասն Ա, Պէրոյթ, 1961, էջ 3814:

³⁸ Ա. Պէրպերեան. Պատմութիւն հայոց, Կ. Պոլիս, 1871, էջ 321, Մարունյան. Հայկական խնդիրն ու ազգային սահմանադրութիւնը Թուրքիայում 1860–1910, հ. Ա, Թիֆլիս, 1912, էջ 243, Հ. Ասատուր. Կոստանդնուպոլսոյ հայերը և իրենց պատրիարքները,

ցած դիվանագիտական ծառայությունների համար նա ստացել է էֆենդի տիտղոս, պարգևատրվել ադամանդակուտ Օսմանիե և Մեջիդիե պատվանշաններով³⁹:

1854 թ. փետրվարին Լոնդոնում անգլիական “Jordan” (“Հորդանան”) թիվ 201 օթյակին անդամագրվել էին փաստաբան Սերովբե Ազնավուրը (1814–1890) և խմբագիր-հրատարակիչ Խաչատուր Ոսկանյանը (1818–1895): Նրանք միաժամանակ Մանչեսթրի “Odd Fellows” օթյակի անդամ էին⁴⁰: Խ. Ոսկանյանը թանգիմաթի դարաշրջանի հայ փայլուն մտավորականներից է և արևմտահայ պարբերական մամուլի պատմության կարևոր դեմքերից մեկը: 1840–1841 թթ. նա Կ. Պոլսում հրատարակեց “Ազդարար Բյուզանդյան” հայերեն առաջին թերթը: Առաջադիմական և լուսավորական գաղափարներ տարածող այդ պարբերականի նշանաբանն էր՝ “Ազգի մը լուսավորութիւնը գիտութենէն ու կրթութենէն կուգա”⁴¹: Անգլիայում մասոն ձեռնադրվելուց հետո Խ. Ոսկանյանը Ս. Ազնավուրի հետ փորձեց Լոնդոնում բացել Արևելյան թանգարան, իսկ հետագայում գործունեություն ծավալեց ԱՄՆ-ում: 1868–1874 թթ. նա Թուրքիայի գլխավոր հյուպատոսն էր Նյու Յորքում, որտեղ Օսմանյան կառավարության անունից բանակցում էր “Winchester Arms” զինագործական ընկերության հետ զենք գնելու հարցով⁴²:

Անգլիայում կրթություն ստացած և մասոն ձեռնադրված Ս. Ազնավուրը XIX դարի հայ ազատ որմնադիրների ընկերության, թերևս, ամենաերևելի դեմքն է: Նա ոչ միայն մի քանի օթյակների բարձրաստիճան մասոն էր, այլև՝ մասոնական գաղափարախոսության գլխավոր տարածողներից ու քարոզիչներից մեկը Թուրքիայում: “Հայ ազատ որմնադրութեան ռահվիրա”⁴³ Ս. Ազնավուրը Կ. Պոլսում գործող անգլախոս և ֆրանսախոս մասոնական յոթ օթյակներից հինգի հիմնադիրներից էր⁴⁴: Որպես մասոն նա մեծ հեղինակություն էր վայելում ազատ որմնադիրների շրջանում և “կարկառուն դեմք էր Պոլսոյ և Ջմյունիոյ մէջ”⁴⁵: Նա սերտ կապեր ուներ անգլիական ու ֆրանսիական մի շարք օթյակների և բարձրաստիճան մասոնների, այդ թվում՝ Կ. Պոլսում Անգլիայի դեսպան Հենրի Բուլվեր Լիթոնի հետ: Ս. Ազնավուրի մասոնական բուռն գործունեության շնորհիվ Թուրքիայում երիտասարդ ազատ

Ստանպուլ, 2011, էջ 190–191, Ե. Թոփչեան. նշվ. աշխ., էջ 235, Վ. Ջարդարեան. նշվ. աշխ., առաջին հատոր, էջ 104–105:

³⁹ Վ. Ջարդարեան. նշվ. աշխ., առաջին հատոր, էջ 106:

⁴⁰ Օ. Յամգոցյան. նշվ. աշխ., էջ 58, “Հայրենիք”, 1937, մարտ, թիվ 5, էջ 83, 1954, հոկտեմբեր, թիվ 10, էջ 93, Ա. Պէյլէրեան. նշվ. աշխ., էջ 151:

⁴¹ Տէս “Ազդարար Բյուզանդեան” (Կ. Պոլիս), 1840, թիվ 1:

⁴² Օ. Յամգոցյան. նշվ. աշխ., էջ 58:

⁴³ Յ. Ճ. Միրունի. նշվ. աշխ., երրորդ հատոր, էջ 208:

⁴⁴ “Հայրենիք”, 1954, դեկտեմբեր, թիվ 12, էջ 95:

⁴⁵ “Հայրենիք”, 1955, փետրվար, թիվ 2, էջ 79, Ա. Պէյլէրեան. նշվ. աշխ., էջ 161:

քարտաշների մի ամբողջ սերունդ ձևավորվեց: Նրանց թվում էր նաև իր տղան՝ Անտուան Ազնավուրը (1844–1867), ով մի քանի օթյակների անդամ էր և “Արևելքի միություն” օթյակի վարպետ⁴⁶:

1856 թ. նոյեմբերի 25-ին Կ. Պոլսում Ս. Ազնավուրը երիտասարդ վաճառական Կոզմա Աղջիկյանի հետ, ով Մանչեսթրի “Integrity” (“Ուղղամտություն”) թիվ 168 օթյակի անդամ⁴⁷ էր, մասնակցեց “Oriental” (“Արևելյան”) թիվ 687 անգլախոս առաջին կանոնավոր մասոնական օթյակի հիմնադրմանը⁴⁸: Կ. Աղջիկյանը տասը տարի անց դարձավ նաև հայկական “Մեր” օթյակի հիմնադիրներից մեկը⁴⁹: Ս. Ազնավուրը շուտով “Արևելյան” օթյակում դարձավ բարձրաստիճան մասոն, որին հետագայում անդամագրվեցին ևս 15 հայ ազատ որմնադիրներ: 1859 թ. “Oriental” օթյակում մասոն ձեռնադրվեց վաճառական Գրիգոր Մանասը, իսկ 1860 թ.՝ Սրապիոն Հեքիմյանը, Սերովբե Թազվորյանը և Միքայել Ալիշանը⁵⁰: Նրանցից դրամատուրգ և դերասան Ս. Հեքիմյանը (1832–1892) դարձավ “Oriental” օթյակի վարպետ⁵¹: Նա 1865–1868 թթ. պոլսահայ առաջին արհեստավարժ “Արևելյան թատրոնի” ղեկավարն էր, հայ ազգային բեմի վերածնության ջատագույնը, ում համոզմամբ՝ ազգին կրթելու լավագույն միջոցը թատրոնն էր: Նրա բեմադրությունները ոգևորությամբ ընդունել է ոչ միայն հայ հանրությունը, այլև թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաները, նույնիսկ սուլթան Աբդուլ Մեջիդը⁵²: Ս. Հեքիմյանը պատմական մի շարք դրամաների, գրականությանը և թատրոնին նվիրված բազմաթիվ հոդվածների հեղինակ էր, բանաստեղծ ու թարգմանիչ⁵³: Մեծ համբավ ունենալու պատճառով ժամանակակիցները նրան համեմատում էին Շեքսպիրի, Կորնելյի և Ալֆիերիի հետ⁵⁴:

Հրապարակախոս Ս. Թազվորյանը հայ ազատագրական պայքարի աչքի ընկնող գործիչներից էր, զինված ապստամբության ծրագրի հեղինակ: Նա 1862 թ. Ջեյթունի

⁴⁶ Ա. Պէյլէրէան. նշվ. աշխ., էջ 176, 178, “Հայրենիք”, 1955, հունիս, թիվ 6, էջ 94, Օ. Jamgocyan. նշվ. աշխ., էջ 84:

⁴⁷ Ա. Պէյլէրէան. նշվ. աշխ., էջ 151, Օ. Jamgocyan. նշվ. աշխ., էջ 60:

⁴⁸ “Կեանք եւ Արուեստ”, 1936, հոկտեմբեր, թիվ 8, էջ 225, “Հայրենիք”, 1937, ապրիլ, թիվ 6, էջ 128:

⁴⁹ “Հայրենիք”, 1955, հունիս, թիվ 6, էջ 94, “Կեանք եւ Արուեստ”, 1935, էջ 74:

⁵⁰ “Կեանք եւ Արուեստ”, 1935, էջ 78, “Հայրենիք”, 1937, ապրիլ, թիվ 6, էջ 128:

⁵¹ Ա. Պէյլէրէան. նշվ. աշխ., էջ 178, Օ. Jamgocyan. նշվ. աշխ., էջ 60:

⁵² Հ. Ստեփանյան. Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում, Երևան, 2012, էջ 506:

⁵³ Տէւ Գ. Ստեփանյան. Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, հ. 1, Երևան, 1962, էջ 292–297, Հայ նոր գրականության պատմություն, հ. 2, Երևան, 1962, էջ 458–459:

⁵⁴ Ա. Այվազեան. Սրապիոն Հեքիմեան.– “Թատրոն” (Թիֆլիս), 1899, թիվ 1, էջ 1:

ապստամբության անհաջողությունից հետո այն համոզմանն էր, որ ազգի ընտրանուն համախմբել և կազմակերպել կարող է միայն մասոնությունը: Արևմտահայության ազատագրության հարցում դրսի ուժերին ապավինող Ս. Թագվորյանը Միքայել Նալբանդյանի միջոցով կապ էր հաստատել եվրոպական մասոնության գաղափարական համախոհներ, ռուս հեղափոխականներ Ալեքսանդր Գերցենի, Նիկոլայ Օգարյովի⁵⁵ և իտալական ազատագրական պայքարի ղեկավարներից բարձրաստիճան մասոն Ջուզեպպե Մացցինիի հետ⁵⁶: Փարիզում գտնված ժամանակ Ս. Թագվորյանը շփվում էր ֆրանսիական հանրապետականների հետ, որոնց երաշխավորությամբ անդամագրվեց «Les Vrais Amies» օթյակին, կապեր հաստատեց ֆրանսիական արմատական քաղաքական գործիչներ, մասոններ Լեոն Գամբերթայի, Ժյուլ Ֆավրի և Շառլ Ֆլոքեի հետ⁵⁷: Ս. Թագվորյանը 1860 թ. սեպտեմբերին Կ. Պոլսում սահմանադրականներ Ս. Ադաթոնի, Հ. Շիշմանյանի նախաձեռնությամբ և Գր. Օսյանի, Ն. Ռուսինյանի, Ս. Մամուրյանի, Ա. Հայկունու, Ս. Պեշիկթաշյանի ու Հ. Սվաճյանի մասնակցությամբ, ովքեր մասոն էին կամ հետագայում անդամագրվեցին մասոնությանը, ստեղծեցին «Մեր և միություն» նշանաբանով գործող «Բարեգործական ընկերություն»⁵⁸: Ս. Թագվորյանը 1862 թ. հիմնված մանչեսթերյան «Odd Fellows» մասոնական օթյակի «Հայկ» կամ «Օրիոն» մասնաճյուղի և 1866 թ. կազմավորված «Մեր» օթյակների հիմնադիրներից էր: Հ. Սվաճյանի բնութագրմամբ «հասակը կարճ, բայց միտքը երկար» Ս. Թագվորյանը ոչ միայն ազգային եռանդուն գործիչ էր, այլև բարձրաստիճան մասոն, օթյակի վարպետ⁵⁹:

Եվրոպայում կրթություն ստացած երիտասարդ վաճառական Միքայել Ալիշանը հայ նշանավոր բանաստեղծ, բանասեր ու պատմաբան Ղևոնդ Ալիշանի զարմիկն էր: Նա հետագայում դարձավ բարձրաստիճան մասոն, ձեռնադրվեց օթյակի վարպետ, իսկ 1866 թ. մասնակցեց «Մեր» օթյակի հիմնադրմանը⁶⁰: «Oriental» թիվ 687 օթ-

⁵⁵ Տե՛ս Ա. Հոփհաննիսյան. Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հ. 1, Երևան, 1955, էջ 444, 445:

⁵⁶ Ջ. Մացցինին (1805–1872) Եվրոպայում հայտնի բարձրապատիվ մասոն էր, «Երիտասարդ Իտալիա» մասոնական օթյակի հիմնադիրը և բավարական իլլումինատների առաջնորդը (տե՛ս Ю. М. Гоголицин. Тайные общества в истории человечества, или кто правит миром. Ростов-на-Дону, 2010, с. 139–140; П. Ланин. Նշվ. աշխ., էջ 252; Օ. Փ. Соловьёв. Массонство далекое и близкое. – «Новая и новейшая история», 1992, № 4, с. 76):

⁵⁷ «Հայրենիք», 1937, մայիս, թիվ 7, էջ 130:

⁵⁸ «Հանդես ամսօրեայ», 1952, հունվար-մարտ, թիվ 1–3, էջ 145–148, «Հայտարարություն բարեգործական ընկերութեանց հայոց» (Կ. Պոլիս), 1860, էջ 14–15:

⁵⁹ «Հայրենիք», 1937, մարտ, թիվ 5, էջ 77, 83, Ա. Պէլլերեան. նշվ. աշխ., էջ 152, Օ. Jamgocyan. Նշվ. աշխ., էջ 60:

⁶⁰ Օ. Jamgocyan. Նշվ. աշխ., էջ 60, Ա. Պէլլերեան. նշվ. աշխ., էջ 152:

յակի երևելի անդամներից էին նաև Օսմանյան բանկի տնօրեն Պերճ Քերեսթեճյանը և Կ. Պոլսում Սերբիայի դեսպանատան առաջին թարգման թադևոս Թերխանը⁶¹:

1857 թ. սեպտեմբերի 1-ին Կ. Պոլսում հիմնված ֆրանսախոս «L'Etoile du Bosphore» («Բոսֆորի աստղ») օթյակի հայտնի հայ անդամներից էին օսմանյան բանակի սպա Միհրան Մարաշյանը և 1884 թ. այդ օթյակում վարպետի աստիճան ստացած Հովհաննես Արշակունին⁶²: 1862 թ. հունվարի 25-ին Մանչեսթրում գործող «Odd Fellows» մասոնական օթյակը Կ. Պոլսում Անգլիայի դեսպան բարձրապատիվ մասոն Հենրի Բուլվեր Լիթոնի⁶³ նախաձեռնությամբ ստեղծեց «Հայկ» կամ «Օրիոն» անվանումով մասնաճյուղ, որն արտաքուստ հանդես էր գալիս որպես բարեգործական ընկերություն: Այս օթյակի ճանաչված դեմքերից էին Սերովբե Ազնավուրը և Սերովբե Թագվորյանը: «Հայկ» օթյակը Կ. Պոլսում մի շարք բարեգործություններ իրականացրեց, աղքատներին օգնություններ տրամադրեց, իսկ «Արևելյան թատրոնում» մասոնական արարողակարգով հանդիսություն կազմակերպեց և բեմադրեց Վիկտոր Հյուգոյի «Անջելո» պիեսը⁶⁴:

1861 թ. նոյեմբերի 9-ին Կ. Պոլսում հիմնված անգլախոս «Bulwer» («Բուլվեր») թիվ 891 օթյակի երևելի հայ անդամներից էին Կ. Պոլսի առևտրի պալատի հիմնադիրներից Սենեքերիմ Մանուկյանը և հայտնի թատերական գործիչ Հակոբ Վարդուվյանը⁶⁵:

Սենեքերիմ Մանուկյանի (1824–1908) գլխավորած առևտրական պալատը մասնաճյուղեր ուներ Մանչեսթրում և Բադդադում: Նա միաժամանակ հայտնի բարերար էր, 1868–1871 թթ. «իրական բարիք մ(եղաւ» Կ. Պոլսի ազգային հիվանդանոցին, ինը տարի շարունակ «գրեթէ միայնակ վարեց»⁶⁶ հիվանդանոցի հոգաբարձուների խորհուրդը, որի «պարտականութիւնները ծայրաստիճան խոհականութեամբ վարեց»⁶⁷: Նրա գլխավորած խորհրդի մեջ մտնում էին նաև մասոններ Մկրտիչ Սդաթոնը, Հակոբ Նորատունկյանը և Սերովբե Վիչենյանը⁶⁸:

⁶¹ «Կեանք եւ Արուեստ», 1935, էջ 78–79, Ա. Պէյլէրեաւն. նշվ. աշխ., էջ 151–152, Օ. Jamgocyan. Նշվ. աշխ., էջ 59–60:

⁶² Օ. Jamgocyan. Նշվ. աշխ., էջ 77–78, Ա. Պէյլէրեաւն. նշվ. աշխ., էջ 152:

⁶³ Օ. Jamgocyan. Նշվ. աշխ., էջ 57, 65, Ա. Պէյլէրեաւն. նշվ. աշխ., էջ 153, «Հայրենիք», 1955, դեկտեմբեր, թիվ 12, էջ 80:

⁶⁴ «Մասիս» (Կ. Պոլիս), 1862, հունվարի 30, «Հայրենիք», 1954, հոկտեմբեր, թիվ 10, էջ 94:

⁶⁵ «Կեանք եւ Արուեստ», 1935, էջ 79, Ա. Պէյլէրեաւն. նշվ. աշխ., էջ 154, Օ. Jamgocyan. Նշվ. աշխ., էջ 62:

⁶⁶ Բ. Քէչեաւն. Պատմութիւն Սուրբ Փրկչի Հիւանդանոցին Հայոց ի Կոստանդնուպոլիս, Կ. Պոլիս, 1888, էջ 237, Մ. Օրմաւնեաւն. Ազգապատում. Գ. հատ., մասն Ա, էջ 4433–4435:

⁶⁷ Վ. Ջարդարեաւն. նշվ. աշխ., առաջին հատոր, էջ 75:

⁶⁸ Բ. Քէչեաւն. նշվ. աշխ., էջ 224–225:

Հակոբ Վարդույանը (1840–1898) իր ժամանակի մեծագույն բեմադրիչներից էր, Կ. Պոլսում մեծ ճանաչում ունեցող եվրոպական տիպի “Օսմանիե” թատրոնի հիմնադիրը: Նրա “անխոնջ ու անվհատ աշխատութեան շնորհիվ”⁶⁹ “Արևելյան թատրոնի” դերասաններից 1868 թ. կազմված կոլեկտիվը տասը տարի շարունակ Արևելքի ամենամեծ ու կայուն ծրագրով գործող թատերախումբն էր: Վարդույան թատրոնը Կ. Պոլսում ապրող թուրքերի, հայերի, հույների, հրեաների, բուլղարների և այլոց հոգևոր մերձեցման կենտրոնն էր⁷⁰: Այն իր արհեստավարժությամբ և գեղարվեստական բարձր մակարդակով 1876 թ. զարմացրել ու հիացրել էր անգլիական հայտնի դիվանագետ և քաղաքական գործիչ լորդ Մոլթեթիին: Առանց Հ. Վարդույանի հազիվ թե ստեղծվեր թուրքական դրամատուրգիան⁷¹:

1862 թ. նոյեմբերի 24-ին Կ. Պոլսում հիմնվեց ֆրանսախոս “L’Union d’Orient” (“Արևելքի միություն”) օթյակը, որի հիմնադիրներից էին թատերական գործիչ Սրապիոն Հեքիմյանը, վաճառականներ Հովհաննես Խուրտաճյանը, Միքայել Ալիշանը, Գալուստ Էքիզյանը, ռուսական հյուպատոսարանի թարգման, “Բտալիա” օթյակի անդամ Հարթթիկ Նեվրուզյանը⁷²: Նրանց միացած, բոլորի կողմից “երկար տարիներ խիստ հարգված” Ս. Ազնավուրը 1863 թ. դեկտեմբերի 29-ին ընտրվեց օթյակի վարպետ⁷³: Գիսաստղի նման կարճատև կյանք ունեցած այս օթյակին անդամագրվեցին մի խումբ երևելի արևմտահայեր՝ հիմնականում պետական պաշտոնյաներ ու մտավորականներ: Նրանցից էին ծովային նախարարության թարգմանիչներ Թորոս բեյ Գիսակը և Հովսեփ Վարդանյանը, պետական խորհրդի անդամ Հովհաննես Նուրյանը, կրթության նախարարության պաշտոնյա Հարություն Սարաֆյանը, ֆինանսների նախարարության խորհրդական Տիրան Ալի(ե)քսանյանը, դիվանագետներ Հարություն Տատյանը և Էլիաս Չայանը, ճարտարագետ Ներսես բեյ Տատյանը, սեղանավորներ Մարտիրոս Մյուհենտիսյանը, Պոլ Կամալիկը, Ժոզեֆ Իսկենտերյանը, հայտնի վաճառական Հարություն (Արթին) Նորատունկյանը, ուսուցիչ Հովսեփ Իսկենդերյանը, փաստաբան Ավետիս Քոլոյանը, բանկիր Մկրտիչ Փիշմիշյանը, Անթուան Ազնավուրը, Վինսենթ Շիրաջյանը⁷⁴ և այլ անվանի հայեր: Այս մասուններից Թորոս բեյ Գիսակը (1825–1873) ծառայությունը սկսել է արքունի նավատորմում, որպես առաջին թարգման, իսկ 1865 թ. դարձել այդ հաստատության դի-

⁶⁹ Հ. Պարոնյան. Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1964, էջ 254:

⁷⁰ Գ. Ստեփանյան. նշվ. աշխ., հ. 2, Երևան, 1969, էջ 7–9:

⁷¹ Հ. Ստեփանյան. նշվ. աշխ., էջ 73, 516:

⁷² “Հայրենիք”, 1955, հունիս, թիվ 6, էջ 92–94, Ա. Պէլլերեան. նշվ. աշխ., էջ 157, Օ. Jamgocyan. նշվ. աշխ., էջ 80, 90:

⁷³ Ա. Պէլլերեան. նշվ. աշխ., էջ 157–158, Օ. Jamgocyan. նշվ. աշխ., էջ 81, 85:

⁷⁴ Օ. Jamgocyan. նշվ. աշխ., էջ 80–83, Ա. Պէլլերեան. նշվ. աշխ., էջ 157–158, “Հայրենիք”, 1955, հունիս, թիվ 6, էջ 91:

վանապետը: 1869–1873 թթ. եղել է Ծովային նախարարության առաջին թարգմանը: Ունեցել է միրալայի զինվորական աստիճան և բեյի տիտղոս⁷⁵:

Հովսեփ Վարդանյանը (Հովսեփ Վարդան փաշա, 1815–1879) բազմակողմանի զարգացած անձնավորություն էր, տաղանդավոր գրող, պատմաբան, “հոշակավոր գիտնական և քաղաքագետ”⁷⁶: Փայլուն կրթություն ստացած Հ. Վարդանյանը 25 տարի պաշտոնավարել է զինվորական ասպարեզում, եղել է օսմանյան ծովային ուժերի գլխավոր թարգմանիչ, արքունի նավարանի թարգմանիչ և այդ ծառայության համար ստացել բեյի տիտղոս: 1858 թ. Հ. Վարդանյանն Անտոն Յավեր Թնկրյանի և Առաքել Նուպարյանի հետ արևմտահայերի շրջանում առաջինն է ստացել փաշայի տիտղոս: Նա արևմտահայ “այն նշանավոր անձերէն մեկն էր”⁷⁷, ով Օսմանյան կայսրությունում վարել է քաղաքական տարբեր պաշտոններ, մասնակցել արևմտահայերի ազգային և օսմանյան սահմանադրությունների մշակման աշխատանքներին: Հ. Վարդանյանը մեծանուն խմբագիր և հրատարակախոս էր, “Օսմանեան խմբագրութեան մէջ առաջինը”⁷⁸: 1853–1877 թթ. նա հրատարակել է հայատառ թուրքերեն “Մէճմուլայի հավատիս” (“Ծաղկաքաղ լուրերի”) պարբերականը, իսկ 1877–1885 թթ. խմբագրել “Թերձիմանը էֆքեար” (“Թարգման մտածումների”) թերթը: Գրել է “Ազգայի” և “Շատախոսը” վեպերը, “Նապոլեոնի պատմությունը” վեցհատոր աշխատությունը: Հրատարակել է 1863 թ. Ազգային սահմանադրությունը և “Սահմանադրական ճշմարտութիւններ եւ անոնց պարտադրութիւնները” աշխատանքը⁷⁹:

Հովհաննես Նուրյանը (1839–1899) բարձրաստիճան պաշտոնյա է դարձել 1863 թ., ընտրվել Պետական խորհրդի անդամ: Նա օսմանյան “Կարմիր կիսալուսնի” հիմնադիրներից է, որի ստեղծումն իրականացրել է Կայսերական բժշկական ընկերության նախկին նախագահ Հայկ Պարոնիկ Մաթևոսյանի հետ: 1855–1887 թթ. Հովհ. Նուրյանը Կ. Պոլսի խորհրդարանական հանձնաժողովի անդամ էր⁸⁰:

Տիրան բեյ Ալի(ե)քսանյանը (1814–?) “Արևելքի միություն” օթյակի բարձրապատիվ մասուններից էր, ուներ վարպետի աստիճան⁸¹: Նա օսմանյան բարձրաստիճան պաշտոնյա էր, փոստ-հեռագրական ծառայության վերահսկիչ, ֆինանսների նա-

⁷⁵ Հ. Մ տ ե փ ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 309, 347:

⁷⁶ Վ. Զ ա ր դ ա ր ե ա ն. նշվ. աշխ., առաջին հատոր, էջ 135:

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 136:

⁷⁸ “Մասիս”, 1879, թիվ 2290, “Հանդէս ամսօրեայ”, 1890, մարտ, թիվ 3, էջ 63:

⁷⁹ Վ. Զ ա ր դ ա ր ե ա ն. նշվ. աշխ., առաջին հատոր, էջ 135–136, Գ հատոր, Գահիրե, 1934, էջ 7–23, 8–24, Հ. Մ տ ե փ ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 85–87:

⁸⁰ Մ. Օ ր մ ա ն ե ա ն. Ազգապատում, հ. Գ, մասն Ա, էջ 4438–4439, Ա. Ն. Մ ե զ պ ու ր ե ա ն. Հայ և ծագումով հայ բժիշկներ, Ստանպուլ, 1950, էջ 181, Օ. Յ a m g o c y a n. նշվ. աշխ., էջ 83:

⁸¹ Ա. Պ է յ լ է ր ե ա ն. նշվ. աշխ., էջ 178:

խարարության խորհրդի անդամ: 1853 թ. օսմանյան կառավարության թույլտվությամբ և Հովհաննես Էֆենդի Թնկրրյանի (1788–1868) մասնակցությամբ հիմնադրել է կապիտալիստների միություն: Բարձր դրանք մատուցած ծառայությունների համար նրան շնորհվել է բեյի տիտղոս: Տ. Ալի(ե)քսանյանը ծավալել է նաև դիվանագիտական գործունեություն, եղել է դեսպանատան քարտուղար, իսկ 1862 թ. Բելգիայում Թուրքիայի դեսպանն էր⁸²:

Բարձր դրան բարձրաստիճան պաշտոնյա և դիվանագետ Հարություն փաշա Տատյանը (1830–1901) Օսմանյան կայսրության արքունի վառողապետ, Կ. Պոլսի Հայոց ազգային հոգևոր ու գերագույն ժողովների և եվրոպական մի շարք երկրների ընկերությունների անդամ, հայտնի բարերար Հովհաննես բեյ Տատյանի (1798–1869) “ամենէն տաղանդաւոր որդին էր”⁸³: Փարիզի Սենթ Բարբ և Լուի լը Գրան քոլեջներում ու Սորբոնի համալսարանում կրթություն ստացած Հարություն-Գարեգինը (Արթին փաշա) ավելի քան 30 տարի պաշտոնավարել է արտաքին գործերի նախարարությունում՝ զբաղեցնելով “բացառիկ դիրք”⁸⁴: Սկսած 1860 թ. դիվանագիտական առաքելություն է իրականացրել Օդեսայում, Փարիզում, Իսպանիայում, ավելի ուշ՝ Բուլղարիայում: Հ. Տատյանը թեպետ արտաքին գործերի նախարարության խորհրդական էր, սակայն “տարիներով ինքն էր վարում Տաճկաստանի արտաքին քաղաքականությունը”⁸⁵: “Կարմիր սուլթան”, հայ ժողովրդի դահիճ Աբդուլ Համիդ 2-րդը նրան էր վստահում դիվանագիտական կարևոր բանակցություններում որպես առաջին դեմք և դրանց կազմակերպիչ հանդես գալու իրավունքը: Հ. Տատյանը “քաղաքագիտական բարձր հանճարով օժտված, դիվանագիտական գրութեանց քաջավարժ հեղինակ” էր: Նա մեծ հեղինակություն, հարգանք, պատիվ և բարձր անուն ուներ ոչ միայն Բարձր դրան և հայության շրջանում, այլև “Արքունական, պետական, դեսպանական և եվրոպական շրջանակներում մեջ”⁸⁶: Դրա առհավաստյան Փարիզում դեսպան եղած ժամանակ պարբերաբար այցելություններն էին Ֆրանսիայի կայսրուհուն, նրան շնորհած Օսմանյան կայսրության բարձր պարգևները, փաշայի տիտղոսը, վեզիրի աստիճանը, եվրոպական բազմաթիվ երկրների միապետներից ստացած շքանշաններն ու պատվանշանները⁸⁷: Հ. Տատյանը “միջազգային համբավ

⁸² Հ. Մ տ ե փ ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 155, 231, 256, 266, 699:

⁸³ Թ. Ա գ ա տ ե ա ն. Տատեան գերդաստանը եւ իր ականավոր դեմքերը, Իսթանպուլ, 1952, էջ 10:

⁸⁴ Ա ն ն ա Ն ա կ ի պ Պ ո լ թ ը ո ս Ղ ա լ ի. Տատեանները (Ընտանեկան յուշեր), Գահիրե, 1981, էջ 19:

⁸⁵ Մ. Չ եր ա գ. Կենսագրական միւսոններ, Պարիս, 1929, էջ 63, “Հայաստանի կոչնակ” (Նյու Յորք), 1927, մարտ, թիվ 11, էջ 325:

⁸⁶ Մ. ա ր ք ե պ ի ս կ ն պ ո ս Օր մ ա ն ե ա ն. Խոհք եւ խօսք, Երուսաղեմ, 1929, էջ 429–430:

⁸⁷ Թ. Ա գ ա տ ե ա ն. նշվ. աշխ., էջ 10, Հ. Մ տ ե փ ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 207:

վայելող պետական մեծ դեմք էր”, միաժամանակ “ճշմարիտ ազգասեր հայ”⁸⁸: Իրեն “օսմանեան պաշտոնատար և Հայու զավակ”⁸⁹ համարող Հ. Տատյանը գործնական ու օգտակար ծառայություններ մատուցեց հայ համայնքին՝ անդամակցելով Կենտրոնական ուսումնական խորհրդին, այնուհետև վարելով ատենապետի պաշտոնը քաղաքային ժողովում: Հակառակ իր զբաղեցրած պաշտոնների “ծայրահեղ նրբությանը”՝ Հ. Տատյանը “բազմիցս ծառայություններ մատուցեց ազգին՝ վտանգելով իր կեանքը”⁹⁰:

Հարություն փաշայի ավագ եղբայր Ներսես Խոսրով բեյ Տատյանը (1825–1872) իր ուսյալ հոր հետ եղել էր Եվրոպայում, կրթություն ստացել Փարիզում: Նա բացառիկ տաղանդի տեր ճարտարագետ էր, փայլուն մեխանիկ, կամուրջների ու խճուղիների շինարարության փորձառու մասնագետ: Մտնելով պետական ծառայության՝ Ն. Տատյանը Ձեյթինբուռուի ձուլարանի վերատեսուչն էր, Թուրքիայի գործարանների տնօրենը: Նա մի քանի գյուտերի հեղինակ էր, գրել է ուշագրավ գրքեր մեխանիկայի ու շերամապահության մասին⁹¹:

Դիվանագետ Էլիաս (Եղիազար) Չայանը (1840–1902) Օսմանյան կայսրության ամենահարգված քաղաքական դեմքերից մեկն էր: Մայրական կողմից նրա պապը արքունի անվանի վառողապետ Հովհաննես Տատյանն էր: Է. Չայանը 1876 թ. ծառայության է անցել Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարությունում՝ զբաղեցնելով տարբեր պաշտոններ: 1896 թ. եղել է Պետական խորհրդի անդամ, 1897 թ. գլխավորել հայկական հիվանդանոցի հոգաբարձուների խորհուրդը, արժանացել առաջին աստիճանի Մեջիդիե և Օսմանիե պատվանշանների⁹²:

Փաստաբան Ավետիս Քոլոյանը Ներքին գործերի նախարարության իրավախորհրդատու էր, Էգեյան կղզիների քրեական դատարանի դատավոր⁹³:

“Արևելքի միություն” օթյակի անդամ էին արևմտահայ մտավորականների մի ամբողջ փայլուն սերունդ՝ լրագրող-հրապարակախոս, “Մասիս” թերթի երկարամյա խմբագիր Կարապետ Յուրուճյանը, ճանաչված բժիշկներ Գրիգոր Մոզյանը, Ստեփան բեյ Արսլանյանը, Նահապետ Ռուսինյանը, Հովսեփ Շիշմանյանը (Ծերենց), Բարունակ բեյ Ֆերուհիսան Քրթիկյանը (Քրթիկյանը), Միքայել Խորասանճյանը և ուրիշներ⁹⁴:

⁸⁸ Թ. Ազատեան. նշվ. աշխ., էջ 11:

⁸⁹ Մ. Չերագ. նշվ. աշխ., էջ 63, “Հայաստանի կոչնակ”, 1927, մարտ, թիվ 11, էջ 326:

⁹⁰ Աննա Նակիպ Պոլսոս Դալի. նշվ. աշխ., էջ 19:

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 18, Թ. Ազատեան. նշվ. աշխ., էջ 12–13:

⁹² Ա. Մեզպուրեան. նշվ. աշխ., էջ 173, Հ. Մտեփանյան. նշվ. աշխ., էջ 262, 266, 285, 314, Օ. Դամգոցյան. նշվ. աշխ., էջ 84:

⁹³ Օ. Դամգոցյան. նշվ. աշխ., էջ 81, Հ. Մտեփանյան. նշվ. աշխ., էջ 320, 328:

⁹⁴ Ա. Պէլլերեան. նշվ. աշխ., էջ 175, Օ. Դամգոցյան. նշվ. աշխ., էջ 82–83:

Հասարակական, քաղաքական գործիչ, արևմտահայ ազատական հոսանքի պարագլուխ Կ. Յուրուճյանը (1823–1904) XIX դարի “ամենէն կարկառուն դեմքերէն մէկն” էր, ով իր արգասաբեր գործունէությամբ 50 տարի շարունակ “լրագրական ասպարեզին մէջ պատուաւոր դիրք մը գրաված եւ մեծապէս սատարած է աշխարհաբար լեզուի յառաջացմանը”⁹⁵: 1848 թ. Փարիզի Առևտրական բարձրագույն վարժարանի շրջանավարտ Կ. Յուրուճյանը հաճախեց նաև Քոլեժ դը Ֆրանսի և Սորբոնի համալսարանի դասախոսություններին՝ ունկնդրելով Ժյուլ Միշլեին⁹⁶: 1852 թ. Պետրոս ամիրա Խորասանճյանի և Հակոբ Կրճիկյանի առաջարկությամբ ու “ազգայնոց յորդորանօքն ու ձեռնտուութեամբը”⁹⁷ ստանձնեց Կ. Պոլսի պատրիարքարանի “Հայաստան” թերթի հրատարակությունը, որն անվանեց “Մասիս”: Նա 32 տարի “բարձր ու վսեմ” պահեց “խմբագրի կոչումը”⁹⁸, պատվով կատարեց թերթի խմբագիր-հրատարակչի պարտականությունները՝ այդ ասպարեզում ձեռք բերելով “արդյունավոր և պատվավոր դիրք” և պոլսահայության համակրանքը: “Յառաջադիմասէր և ազատամիտ” Կ. Յուրուճյանը մշտապէս հանդես էր գալիս որպէս “ազգային իրավունքների ու շահերի ջերմ պաշտպան”⁹⁹: Լինելով իր ժամանակի և գործի մարդը՝ Կ. Յուրուճյանն Արշակ Ալպոյաճյանի բնութագրմամբ՝ “ամեն բանէն ավելի” երկու կարևոր ծառայություն մատուցեց հայությանը՝ իր տնական հրատարակած թերթով և աշխարհաբարը զարգացնելով: Դրանով նա “դարձավ անմոռանալի անուն ... հայ լրագրութեան, հայ դպրութեան և գրականութեան մէջ”¹⁰⁰: Կ. Յուրուճյանը “իբրև լեզուի վերանորոգիչ ... կատարեց իւր պարտքը, ... լրագրական լեզու ստեղծեց, ձեռք գայն, զօրութիւն տուաւ լեզուին”¹⁰¹: Նա իբրև թարգմանիչ առաջնակարգ տեղ է գրավում հայ գրականության մէջ՝ իր կատարած մոտ 50 հատոր թարգմանություններով: Կարևոր դեր է խաղացել մանավանդ հայոց լեզվի “մշակման տեսակետով” և ընդմիջտ պիտի հիշվի մեր գրական տարեգրության մէջ “իբր երախտավոր մը ԺԹ դարու վերջին կէսին”¹⁰²: Կ. Յուրուճյանը միաժամանակ լուրջ դերակատարում ունեցավ ազգային սահմանադրական շարժման մէջ և սահմանադրության մշակման գործում: Վարեց ազգային բազմաթիվ պաշտոններ, քանիցս ընտրվեց երեսփոխան, Սահմանադրական ժողովի անդամ, մասնակցեց քաղաքական ժողո-

⁹⁵ Վ. Ջ ա ր դ ա ր ե ա ն. նշվ. աշխ., էջ 85:

⁹⁶ Հ. Ա ս ա տ ու լ ը. Դիմաստուներ, էջ 47:

⁹⁷ Գ. Գ ա լ ե մ ք ե ա ր ե ա ն. նշվ. աշխ., էջ 126:

⁹⁸ “Հայրենիք”, 1937, մայիս, թիվ 7, էջ 127:

⁹⁹ Վ. Ջ ա ր դ ա ր ե ա ն. նշվ. աշխ., էջ 86:

¹⁰⁰ “Բյուզանդիոն” (Կ. Պոլիս), 1904, թիվ 2370–2374:

¹⁰¹ Ա. Պ ի պ ե ո ճ ե ա ն. Ճաշակ արդի հայ մատենագրութեան, Կ. Ա. Պոլիս, 1910, Վ. Ջ ա ր դ ա ր ե ա ն. նշվ. աշխ., էջ 88–89:

¹⁰² Հ. Ա ս ա տ ու լ ը Դիմաստուներ, էջ 62:

վի աշխատանքներին:

Ստ. Ա(ր)սլանյանը (1822–1902) Բ. Քրթիկյանի և Կ. Յուրուճյանի հետ սովորել էր Սկյուտարի վարժարանում¹⁰³, այնուհետև փայլուն ավարտել Գալաթասարայի զինվորական բժշկական վարժարանը: Որպես լավագույն շրջանավարտ, սուլթան Աբդուլ Մեջիդի հրամանով 1847 թ. ուղարկվել է Վիեննա՝ կրթությունը շարունակելու: Այստեղ բժշկագիտության դոկտորի աստիճան ստանալուց հետո 1848 թ. օգոստոսին վերադարձել է Կ. Պոլիս և 30 տարի շարունակ դասավանդել կայսերական զինվորական բժշկական բարձրագույն վարժարանում: Եղել է Բեյլերբեյի զինվորական հիվանդանոցի տնօրեն, 1870 թ. ստացել հազարապետի աստիճան, ընտրվել Սպարապետության բարձրագույն խորհրդի ատենապետ, տասը տարի աշխատել ռազմական նախարարությունում: Որպես արքունի բժիշկ-թիկնապահ ընկերակցել է մեծ եպարքոսին, 1870 թ. ստացել փաշայի տիտղոս, դարձել կայսերական բժշկական միության անդամ և զինվորական բժշկական ժողովի նախագահ: Արժանացել է թուրքական և օտարերկրյա մի շարք պատվանշանների ու շքանշանների¹⁰⁴: Ստ. Ա(ր)սլանյանը 1850-ական թվականներից սկսած ծավալել է ազգանպաստ գործունեություն: 1853 թ. ընտրվել է առաջին ուսումնական խորհրդի անդամ, 1857 թ. Հասքեռի վարժարանի հոգեբարձու, 1858 թ.՝ Ազգային գերագույն ժողովի ատենադպիր: Նա սահմանադրական շարժման ակտիվ գործիչներից է, 1863 թ. ընտրվել է Սահմանադրական գործադիր հանձնաժողովի ատենապետ, 1866 թ.՝ Սահմանադրական կանոնագրի վերաքննության հանձնաժողովի անդամ: 1875–1880 թթ. ընտրվել է Քլաքսին ժողովի ատենապետ¹⁰⁵: Կ. Պոլսի պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի և բժիշկ, մասոն, հասարակական գործիչ Սերովբե Վիչենյանի (Սերվիչեն) խնդրանքով ռուսական պետության ուշադրությունը հրավիրել է Հայկական հարցի վրա, ջանացել 1878 թ. Ման Ստեֆանոյի պայմանագրում ներառել 16-րդ հոդվածը: Ընտրվել է ազգային երեսփոխան, Ազգային ընդհանուր և Քաղաքացիական ժողովների ատենապետ¹⁰⁶:

Փարիզի Սենտ Բարբ վարժարանի և Սորբոնի համալսարանի շրջանավարտ, բժշկագիտության դոկտոր Ն. Ռուսինյանը (1819–1876) “օտարին ծառայել է ավելի, ուզեց իր ազգին ծառայել”¹⁰⁷, ուստի վերադարձավ Կ. Պոլիս: Նա Սերվիչենի երաշխավորությամբ մի քանի տարի Թուրքիայի մեծ եպարքոս Ֆուատ փաշայի անձնական բժիշկն էր ու խորհրդականը¹⁰⁸, զինվորական բժշկական վարժարանի դասա-

¹⁰³ Նույն տեղում, էջ 46:

¹⁰⁴ Ա. Մեզպուրեան. նշվ. աշխ., էջ 108–111, 115:

¹⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 112–113:

¹⁰⁶ Հ. Ստեփանյան. նշվ. աշխ., էջ 401–402, 705:

¹⁰⁷ Մ. Չերազ. նշվ. աշխ., էջ 69:

¹⁰⁸ Ա. Մեզպուրեան. նշվ. աշխ., էջ 129:

խոս: Կայսերական բժշկական ժողովի անդամ Ն. Ռուսինյանը լայն ճանաչում ուներ որպես «պարկեշտ և բազմահմուտ անձ»¹⁰⁹: Նա ամենից առաջ ազգային գործիչ էր, օրենսդիր, բանաստեղծ, փիլիսոփա, թարգմանիչ, քան «ընտիր բժիշկ»¹¹⁰: 1840–1849 թթ. Փարիզում ուսանելու տարիներին Ն. Ռուսինյանը կարդացել էր մասուններ Օ. Թիերի, Ֆ. Մինիեի, Ֆ. Գիզոյի, Ա. Լամարթինի, Ֆ. Կուլենի, Վ. Հյուգոյի, Պ. Բերանժեի և նշանավոր այլ հեղինակների գործերը, ովքեր «քաղաքական ամպիոնին վրայեն գաշխարհ թնդացրին իրենց խոսքերով»¹¹¹: 1848 թ. ֆրանսիական հեղափոխության ազդեցության տակ «ազատասեր ու ազգասեր դարձած»¹¹² ու «անոր հրաշալի և օգտավետ արդիւնքը զգացած»¹¹³ երիտասարդ Ն. Ռուսինյանն իր համախոհների հետ 1849 թ. ստեղծեց «բարձր ու վսեմ նպատակ» հետապնդող «Արարատյան» ընկերությունը¹¹⁴: Վերադառնալով Կ. Պոլիս՝ նա Ն. Պայյանի, Սերվիլենի, Կ. Յուրուճյանի, Հ. Կրճիկյանի ու այլոց հետ «բոլորովին նոր գիտութեամբ և նոր գաղափարներով»¹¹⁵ կանգնեց արևմտահայ ազգային սահմանադրական շարժման ակունքներում: «Բարձր մտայնությամբ օժտված», «գերազանցապես գաղափարի մարդ» Ն. Ռուսինյանը «օրենսդրի դեր կատարեց, իբր Ազգային սահմանադրության հեղինակներեն»¹¹⁶: Նա 1853 թ. Կ. Պոլսում հիմնված «Ուսումնական խորհրդի» նախագահն էր, իսկ 1959–1860 թթ. Սահմանադրության հանձնաժողովի անդամ¹¹⁷: Խմբագրեց Սահմանադրության նախագիծը և Ներքին Կանոնագիրը, որը «ծափերով ընդունեցին»¹¹⁸: 1863 թ. նա Ազգային ժողովի երեսփոխան էր, ապա ատենապետ, ում պարտականությունները փայլուն կատարելու համար նրան պատրիարք Ն. Վարժապետյանն անվանում էր «հայոց Մոլոն»¹¹⁹, իսկ Մ. Չերազը՝ «Ազգային ժողովների Նեստոր»¹²⁰: Հայոց նոր լեզու մշակելու կողմնակից Ն. Ռուսինյանը «նորաբանութիւններու հնարամիտ, հազվագիւտ վարպետ էր, աննման նոր բառեր կերտող

¹⁰⁹ Մ. Չերազ. նշվ. աշխ., էջ 69:

¹¹⁰ Ա. Մեզրյան. նշվ. աշխ., էջ 132:

¹¹¹ Ն. Ռուսինեան. Դասագիրք փիլիսոփայութեան, Պոլիս, 1879, էջ 9:

¹¹² Մ. Չերազ. նշվ. աշխ., էջ 71:

¹¹³ «Հայաստանի կոչնակ», 1927, թիվ 11, էջ 329:

¹¹⁴ Ա. Մեզրյան. նշվ. աշխ., էջ 124:

¹¹⁵ «Մասիս», 1892, դեկտեմբերի 5, թիվ 3971:

¹¹⁶ Մ. Չերազ. նշվ. աշխ., էջ 63, 69:

¹¹⁷ «Մասիս», 1853, դեկտեմբերի 23, թիվ 51, 1859, դեկտեմբերի 24, թիվ 413, 1860, մայիսի 26, թիվ 433:

¹¹⁸ Հ. Ասատուր. Դիմաստուերներ, էջ 67, Ա. Մեզրյան. նշվ. աշխ., էջ 126:

¹¹⁹ Ա. Թևոսյան. Նահապետ Ռուսինյանի աշխարհայացքը, Երևան, 1970, էջ 68:

¹²⁰ «Նոր-Դար» (Թիֆլիս), 1876, 16/28 դեկտեմբեր, թիվ 1926:

հնարիչ¹²¹, ում ստեղծած տասնյակ բառեր գործածական են առայսօր: Գրականության սիրահար Ն. Ռուսինյանի համար ֆրանսիական նշանավոր գրողներ Վ. Հյուգոն, Ա. Լամարթինը և Ա. Մյուսեն “կազմում էին երրորդություն, որոնց նա երկրպագում էր”: Ա. Լամարթինի մահից հետո նա հայացնում էր նրա անունը՝ արտաբերելով “Լամ-ամ-դին, այսինքն՝ կու լամ անոր դիակին վրայ”¹²²: “Ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն” մասոնական գաղափարի ջերմեռանդ ջատագով Ն. Ռուսինյանի “հավատքը Ֆրանսիայի 1789-ն էր: Անոր սկզբունքները կուզեր ծավալել հայոց մէջ”¹²³: Նա ֆրանսիական մեծ հեղափոխության հանրապետական օրացույցը կիրառելու կողմնակից էր, որի ամիսների անունները թարգմանեց “ճարտարապետութեամբ և գեղեցիկ կերպով”¹²⁴, բանաստեղծական հնչեղ և դյուրիշ հայերենով: Հայության անկախությանն ու ազատությանն անվերապահորեն հավատող Ն. Ռուսինյանի հայրենասիրական “Կիլիկիա” բանաստեղծության հիման վրա ստեղծված “Երբոր բացուին դռներն յուսոյ” երգը “հետեւողություն մ’է ֆռանսերէն երգի մը, որոյ Նօմանտի բառը Կիլիկիայի փոխած մէ”¹²⁵:

Հ. Շիշմանյանը (Ծերենց, 1822–1888) հայ հանրությանն առավելապես հայտնի է որպես գրող և հրապարակախոս, պատմավեպերի հեղինակ: Եվրոպական փայլուն կրթություն ստացած, Վենետիկի Միսիթարյան վարժարանը, Սորբոնի և Պիզայի համալսարանների բժշկական ֆակուլտետն ավարտած Հ. Շիշմանյանը բժշկությունից առավել զբաղվել է գրականությամբ, համարվել եվրոպական ազատամտական գաղափարների ջատագով: Նրա մասոնական գաղափարական աշխարհայացքի ձևավորման վրա մեծ ազդեցություն են թողել 1848 թ. ֆրանսիական հեղափոխությունը, որի ականատեսն է եղել, և իտալական ազգային-ազատագրական պայքարը: 1849 թ. Ծերենցը Փարիզում Ն. Ռուսինյանի, Ն. Պայյանի, Հ. Պեյրանի, Հ. Արզումանի, Խ. Պարտիզպանյանի և այլոց ջանքերով կազմակերպեց “Արարատյան” ընկերություն, որը նպատակ էր հետապնդում “սատարել Հայաստանի յառաջադիմութեանը”¹²⁶: 1853 թ. վերադառնալով Կ. Պոլիս՝ ազգասեր Հ. Շիշմանյանը մասնակցել է արևմտահայ ազգային սահմանադրական շարժմանը, պայքարել դավանաբանական վեճերի դեմ, դարձել հակահասունյան շարժման պարագլուխ: Նա մասոնա-

¹²¹ Ա. Մեզպարեան. նշվ. աշխ., էջ 128, 132, Հ. Ասատուր. Դիմաստուերներ, էջ 64–65:

¹²² Մ. Չերազ. նշվ. աշխ., էջ 73:

¹²³ “Գեղունի” (Վենետիկ), 1906, էջ 44:

¹²⁴ “Հանդէս ամսօրեայ”, 1902, ապրիլ, թիվ 4, էջ 104–105, Ա. Մեզպարեան. նշվ. աշխ., էջ 127:

¹²⁵ Մ. Չերազ. նշվ. աշխ., էջ 72:

¹²⁶ “Հայաստանի կոչնակ”, 1927, թիվ 11, էջ 329, “Արշալույս Արարատյան” (Զմյուռնիա), 1850, հունիսի 28, էջ 366:

կան ուղղվածությունն ունեցող Կ. Պոլսի “Բարեգործական ընկերության” հիմնադիրներից մեկն է, զբաղվել հայության ազատագրական շարժման հարցերով, հարել Հ. Մվաճյան – Մ. Նալբանդյան խմբին: 1870-ական թվականներին ակտիվ աշխատակցել է Կ. Յուրուճյանի՝ “Մասիս”, Մ. Մամուրյանի՝ “Արևելյան մամուլ”, Ղ. Պալտազարյանի՝ “Արշալույս Արարատյան” պարբերականներին: Որպես մասուն՝ Ծերենցի քաղաքական երազանքն էր XVIII դարի ֆրանսիական լուսավորիչների ու հեղափոխության գաղափարների հիման վրա տեսնել այնպիսի պետական համակարգ, որտեղ կգործեր հասարակության բոլոր դասերի “բարոյական միասնության” դաշինքը¹²⁷: Եղիա Տեմիրճիպալյանի կարծիքով Ծերենցը գերազանց մասնագետ էր, իսկ ըստ Գրիգոր Օտյանի՝ “հմուտ և ազգասեր հայ”¹²⁸:

Բ. Ֆ. Քրթիկյանը (1824–1869) Սկյուտարի ճեմարանում սովորել է Մտ. Ա(ր)սլանյանի, Կ. Յուրուճյանի, Հ. Պեյրանի, Ա. Ֆրենկյանի հետ¹²⁹: Նա Մտ. Ա(ր)սլանյանի հետ նաև զինվորական բժշկություն ուսանած առաջին հայերից է¹³⁰: 1847 թ. սուլթանի հրամանով որպես բժիշկ-ուղեկցորդ ծառայել է Բաղդադի նահանգապետի մոտ, 1852–1855 թթ. եղել է Մանասթրի զինվորական հիվանդանոցի բժշկապետ, 1856 թ. ընտրվել Կայսերական բժշկական միության անդամ: 1865 թ. Բ. Ֆերուհիսանը ստացել է գնդապետի կոչում և բեյի տիտղոս, պարզնատրվել երրորդ աստիճանի Մեջիդիե պատվանշանով: “Ազատամիտ, հոգեկան և բարոյական ընտիր ձեռքերով օժտուած”¹³¹ Բարունակ բեյը 1867 թ. վարել է Կ. Պոլսի Սբ. Փրկիչ առաջին ազգային հիվանդանոցի տնօրինությունը: Իր գաղափարակից և սրտակից բարեկամներ Հ. Տատյանի, Գ. Օտյանի, Գ. և Մ. Աղաթոնների, Ն. Ռուսինյանի, Կ. Յուրուճյանի հետ ակտիվորեն մասնակցել է ազգային սահմանադրություն մշակելու աշխատանքներին և իր ստորագրությամբ հաստատել 1860 թ. սահմանադրությունը¹³²: Անդամակցել է պատրիարքարանի աշխարհիկ խորհրդի գործունեությանը, 1862–1863 թթ. և 1867 թ. ընտրվել Ազգային ընդհանուր ժողովի, Սահմանադրական առաջին ուսումնական խորհրդի ատենապետ¹³³:

Գրիգոր Մոզյանը (1830–1882) մեծ բարերար, ուսումնասեր մեկենաս Գևորգ բեյ Երեմյանի օգնությամբ 1854 թ. Փարիզում կրթություն ստացավ և բժշկության դոկ-

¹²⁷ Ռ. Ն ա ն ու մ յ ա ն. Ծերենց, Երևան, 1961:

¹²⁸ Ա. Մ ե գ պ ու թ ե ա ն. նշվ. աշխ., էջ 147:

¹²⁹ Նույն տեղում, էջ 98:

¹³⁰ Նույն տեղում, էջ 99:

¹³¹ Նույն տեղում, էջ 102:

¹³² Վ. Զ ա ր դ ա ր ե ա ն. նշվ. աշխ., առաջին հատոր, էջ 24, Ա. Մ ե գ պ ու թ ե ա ն. նշվ. աշխ., էջ 100–101:

¹³³ Ա. Մ ե գ պ ու թ ե ա ն. նշվ. աշխ., էջ 100–103, Հ. Մ տ ե փ ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 381, “Մասիս”, 1859, դեկտեմբերի 24, թիվ 413:

տորի աստիճանով վերադարձավ հայրենի Կ. Պոլիս: 1856 թ. նա ընտրվեց Կայսերական բժշկական ընկերության անդամ: 1860 թ. պատրիարքարանի Գերագույն ժողովը Միքայել Խորասանձյանի հետ նրան ընտրեց Սբ. Փրկիչ հիվանդանոցի հոգաբարձուների խորհրդի անդամ: 1864 թ. Սերվիչենի կարգադրությամբ և իր համաձայնությամբ նախ երեք ամիս Սբ. Փրկիչ հիվանդանոցում անվճար աշխատեց որպես բժիշկ, 1866 թ. դարձավ այդ հիվանդանոցի վիրաբուժական բաժնի ղեկավար, իսկ 1867 թ. սկզբից մինչև 1868 թ. մարտը՝ բժշկապետ (գլխավոր բժիշկ): “Այս մեծագնիվ և բազմահմուտ բժիշկը” 1873 թ. կրկին “գրեթե անձնուիրբար” ստանձնեց հիվանդանոցի բժշկապետի “բազմաչարչար պաշտոնը”¹³⁴: Մասոնական համեստ գործունեություն ծավալած Գ. Մոզյանը “բարեսիրտ, ազգասեր, աղքատներու և դժբախտներու անարձաթ ու անձուեր բժիշկ էր, միշտ իր զգայուն սիրտը տրամադրած թշուառներու սփոփանքին”¹³⁵:

Մ. Խորասանձյանը (1835–1903) արևմտահայ շատ մասոնների նման նույնպես կրթություն է ստացել Փարիզում, սովորել նախ՝ Կոնդորսե վարժարանում, ապա 1859 թ. ավարտել Սորբոնի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետը: 1860 թ. վերադարձել է Կ. Պոլիս, մեծ համբավ ձեռք բերել իբրև “ախտորոշիչ բժիշկ, փորձառու դարմանող, վստահելի խորհրդական”¹³⁶: Նշանակվել է “Թայիբի Բահրի” ռազմանավի բժիշկ՝ դեր-գնդապետի աստիճանով: 1865–1866 թթ. գլխավորել է Կ. Պոլսի Սբ. Փրկիչ հիվանդանոցը, 1866 թ. ընտրվել է Կայսերական բժշկական միության անդամ, իսկ 1870 թ.՝ Լուսավորության և գիտության վարչության, նաև՝ Գիտական ընդհանուր միության խորհրդի անդամ: 1894 թ. Աբդուլ Համիդ 2-րդի անձնական բժիշկն էր, իսկ 1898 թ.՝ Կայսերական բժշկական միության նախագահը: Մ. Խորասանձյանը հրաժարվել է իրեն առաջարկված զինվորական բոլոր կոչումներից, պարզևատրվել Օսմանյան կայսրության մի շարք շքանշաններով: Նա “բժշկական մեծ կարողութեան ու գնահատելի տաղանդի” տեր “ներհմուտ բժիշկ էր, որ իրավամբ կը կոչուեր բժիշկներու բժիշկ”¹³⁷: Ժամանակակիցները նրան անվանում էին “ամենէն նշանավոր հայ բժիշկ”, “իր ժամանակի լավագույն և գիտնականագույն բժիշկներէն մեկը”¹³⁸: Երեսուն տարուց ավելի պրոֆեսորի պաշտոն է զբաղեցրել Կայսերական զինվորական բժշկական բարձրագույն վարժարանում¹³⁹: Մինչև կյանքի վերջը Ետիզուլե հիվանդանոցի հոգաբարձուներից էր, որի համար իր մի-

¹³⁴ Ա. Մեզյանի ան. նշվ. աշխ., էջ 152:

¹³⁵ Նույն տեղում, էջ 151–152, Թեոդիկ. Ամենուն տարեցոյցը, Փարիզ, 1912, էջ 328, Մ. Փրկիչ Ընդհանուր Տարեցոյց, Պոլիս, 1926, 1927, էջ 279:

¹³⁶ Ա. Մեզյանի ան. նշվ. աշխ., էջ 181:

¹³⁷ Մ. Փրկիչ Ընդհանուր Տարեցոյց, Կ. Պոլիս, 1904, էջ 421:

¹³⁸ Ա. Մեզյանի ան. նշվ. աշխ., էջ 188:

¹³⁹ Նույն տեղում, էջ 178–185, Հ. Ստեփանյան. նշվ. աշխ., էջ 406–407:

ընդներով դեղատուն կառուցեց: Այդ “պարզասեր, բարեգութ, ազնիվ բնավորութեամբ, բազմակողմանի ազնուական ձիրքերով, պաշտոնական շրջանակներու մեջ ընկերային բացառիկ յատկութեամբ օժտուած” մարդը գործընկերներին մշտապես քաջալերող, “անոնցմէ սիրուած և գնահատուած փայլուն դեմք մը եղած է”¹⁴⁰: Ամուսնացած էր Սերվիլչենի աղջկա՝ Մարիի հետ, բժիշկ Տիգրան Փեշտիմալճյանի քենակալն էր: Մի քանի օտար լեզուների տիրապետող Մ. Խորասանճյանը “հիշատակելի անուն” էր որպես բժիշկ և մասն: 1866 թ. անդամագրվելով մասնությունը՝ երկու տարի անց դարձավ բարձրաստիճան մասն ընտրվելով օթյակի վարպետ¹⁴¹:

1864 թ. Կ. Պոլսում Սերովրե Ազնավուրի մասնակցությամբ ստեղծվեց “Italia” (“Իտալիա”) օթյակը, որին անդամագրվեցին մի քանի ճանաչված հայ գործիչներ¹⁴²: 1866 թ. փետրվարի 22-ին Կ. Պոլսում Մ. Ազնավուրի նախաձեռնությամբ և 18 հայ ազատ քարտաշների մասնակցությամբ հիմնվեց հայ մասնության պատմության մեջ ամենանշանավոր հայախոս “Սեր” օթյակը: Հիմնադիր անդամներից Մ. Ազնավուրը մի քանի օթյակների անդամ էր, թատերական գործիչ Մ. Հեքիմյանը և վաճառական Մ. Ալիշանը ներկայացնում էին “Արևելյան” օթյակը, իսկ վաճառական Կ. Աղջիկյանը՝ “Ուղղամտություն” օթյակը: Մյուս հիմնադիրները՝ պետական պաշտոնյաներ Է. Չայանը, Հ. Սարաֆյանը, Թ. Գիսակը, Տ. Ալի(ե)քսանյանը, բժիշկներ Ստ. Ա(ր)սլանյանը, Բ. Ֆերուհիանը, խմբագիր Կ. Յութուճյանը, հաշվապահ Ա. Ազնավուրը, ուսուցիչ Ժ. Իսկենդերը, առևտրականներ Հ. Նևրուզյանը, Հ. Նորատունկյանը, Վ. Շիրաջյանը, սեղանավորներ Մ. Մյուհենտիսյանը և Պ. Կամալիկը “Արևելքի միություն” օթյակի անդամ էին¹⁴³: Մարտի 2-ին “Սեր” օթյակի շարքերը համալրվեցին վաճառականներ Մ. Փիշմիշյանը, Գ. Էքիզյանը, ճարտարագետ Ն. բեյ Տատյանը, բժիշկներ Հ. Շիշմանյանը, Գ. Խարտաջյանը, փաստաբան Ա. Քոլոյանը, թարգմանիչ Հ. Նևրուզյանը, արվեստագետ Վ. Փափագյանը¹⁴⁴:

“Սեր” օթյակի հիմնադիր նիստում օթյակի առաջին Գերհարգելի Վարպետ ընտրվեց Մ. Ազնավուրը, մեծ Վերահսկող Ժ. Իսկենդերը, Կրտսեր Վերահսկող Պ. Կամալիկը, ատենախոս Մ. Ալիշանը, քարտուղար՝ Մ. Հեքիմյանը, քննիչ՝ Գ. Էքիզյանը և գանձապետ՝ Հ. Նորատունկյանը¹⁴⁵: “Սեր” օթյակին անդամագրվեցին նաև “Արևելքի միություն” օթյակի երևելի դեմքերից Կայսերական բժշկական ընկերութ-

¹⁴⁰ Ա. Մեզապուրեան. նշվ. աշխ., էջ 185:

¹⁴¹ Նույն տեղում, էջ 186:

¹⁴² Ա. Պէլլէրեան. նշվ. աշխ., էջ 161:

¹⁴³ “Կեանք եւ Արուեստ”, 1935, էջ 73–75, “Հայրենիք”, 1937, մարտ, թիվ 5, էջ 77, ապրիլ, թիվ 6, էջ 128, 1955, հունիս, թիվ 6, էջ 90–94, Ա. Պէլլէրեան. նշվ. աշխ., էջ 166–167, Օ. Jamgocyan. նշվ. աշխ., էջ 91:

¹⁴⁴ Ա. Պէլլէրեան. նշվ. աշխ., էջ 166:

¹⁴⁵ “Հայրենիք”, 1955, հունիս, թիվ 6, էջ 94, Օ. Jamgocyan. նշվ. աշխ., էջ 92–93:

յան անդամներ Ն. Ռուսինյանը, Մ. Խորասանձյանը, Գ. Մոզյանը, Հ. Նուրյանը, ճարտարագետ Ն. Տատյանը: Որոշ ժամանակ անց այս օթյակում ազատ որմնադիր ձեռնադրվեցին բժիշկներ Մ. Ռափ(ֆ)աեյյանը, Գ. Թագվորյանը, փաստաբաններ Ռ. Պուլկուրյանը, Գ. Մելիքյանը, Հ. Հակոբյանը, դատավոր Տ. Յուսուֆյանը¹⁴⁶:

“Մեր” օթյակում մասոնության շարքերը համալրած 24 բժիշկներից Միքայել Ռափ(ֆ)աեյյանը (1833–1881) նույնպես կրթություն է ստացել Փարիզում, 1862 թ. ավարտել է Սորբոնի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետը: 1864 թ. որպես բժիշկ աշխատել է Էտիզուլե հիվանդանոցում: Հետագայում այս պաշտոնում միմյանց փոխարինելով՝ երեքական ամիս անվճար աշխատել են մասոններ Գ. Մոզյանը, Մ. Խորասանձյանը և Հ. Նուրիձյանը: 1868 թ. մարտին Մ. Ռափ(ֆ)աեյյանն ընտրվել է Կայսերական բժշկական ընկերության անդամ, եղել է Աղքատախնամ ընկերության հիմնադիր անդամ, ընտրվել առաջին Հոգաբարձության ատենապետ: 1879–1880 թթ. գլխավորել է Սբ. Փրկչի հիվանդանոցը¹⁴⁷:

Հովսեփ Նուրիձյանը (1827–1898) տասը տարի Վիեննայի Մխիթարյանների մայրավանքում ուսանելուց հետո կրթությունը շարունակել է Ֆրանսիայում: 1863 թ. Փարիզում ստանալով բժշկագիտության դոկտորի աստիճան՝ վերադարձել է Կ. Պոլիս, համալրել “Մեր” օթյակի շարքերը և իր ազատ որմնադիր եղբայրների օրինակով աշխատել Սբ. Փրկչի հիվանդանոցում: “Ներհուն գրագետ” Հ. Նուրիձյանը 1867 թ. ընտրվել է Կայսերական բժշկական ընկերության անդամ, երեք տարի եղել այդ ընկերության նախագահը¹⁴⁸:

Գևորգ Թագվորյանը (1820–?) պոլսահայ մի խումբ մասոն բժիշկների նման բժշկական բարձրագույն կրթություն է ստացել Փարիզում, 1855 թ. ավարտել Սորբոնի համալսարանը: 1859 թ. հուլիսից պաշտոններ է վարել Ետիզուլե Սբ. Փրկչի հիվանդանոցում¹⁴⁹:

Հմուտ իրավաբանի համբավ վաստակած “Մեր” օթյակի անդամ Տիգրան Յուսուֆյանը Առևտրական ատյանի դատարանի անդամ էր և այդ պաշտոնում 1888 թ. ստացել է Motemayiz SՉniye աստիճան: 1901 թ. որպես Վճռաբեկ դատարանի անդամ ստացել է ՍԼՉy-I SՉni աստիճան¹⁵⁰:

1867 թ. փետրվարի 7-ին “Մեր” օթյակին անդամագրվել է հայ բողոքական ազգա-

¹⁴⁶ “Հայրենիք”, 1955, հուլիս, թիվ 7, էջ 95–96, Ա. Պէյլէրեան. ԺԹ դարու հայկական “Մեր” օթյակի անդամ ազատ-որմնադիրներու ընդհանուր ցուցակ.– “Հայկազեան հայագիտական հանդես”, 2003, էջ 423:

¹⁴⁷ Բ. Քէշեան. նշվ. աշխ., 1888, էջ 165–166, 246, Ա. Մեզպուրեան. նշվ. աշխ., էջ 215–216:

¹⁴⁸ Ա. Մեզպուրեան. նշվ. աշխ., էջ 229, 323–324:

¹⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 149:

¹⁵⁰ Հ. Ստեփանյան. նշվ. աշխ., էջ 319, 321, 328:

պետ Ղազարոս Տավուտը, հունիսի 24-ին՝ պալատական հայթայթիչ, գյուղատնտեսական բանկի խորհրդի նախագահ, ազգային մի շարք միությունների վարչության անդամ և բարեգործ Միմոն Մաքսուտ բեյը¹⁵¹:

“Մեր” օթյակի կյանքում կարևոր իրադարձություն էր 1867 թ. մարտի 21-ին նշանավոր բանաստեղծ և թատերագիր XIX դարի “ամենէն ազգանուէր գործիչ”¹⁵² Մկրտիչ Պեշիկթաշյանի (1825–1868) մասոն ձեռնադրումը, որին օթյակի ղեկավարությունը որոշել էր “տալ յատկապես հանդիսավոր կերպարանք”¹⁵³: Մասոնական արարողությամբ կատարված ձեռնադրման ընթացքում հնչեց ավստրիացի նշանավոր երգահան Վ. Մոցարտի¹⁵⁴ մասոնական գաղափարախոսությամբ գրված “Միության երգը”, որը սկսած XIX դարից կատարվում էր եվրոպական մասոնական օթյակներում: Օթյակի անդամներից մեկն առաջին անգամ կատարեց Մ. Պեշիկթաշյանի “Տուր ձեռքդ ինձ, եղբայր եմք մեք” բանաստեղծության հիման վրա գրված երգը, որը հետագայում կատարում էին հայկական մասոնական բոլոր օթյակներում՝ որպես օրհներգ¹⁵⁵: Երաժշտությունը, որն իր վրա կրում է ֆրանսիական “Մարսելիեզի” ազդեցությունը, գրել է իտալացի երգահան Կառլո Ֆոսքինին¹⁵⁶: “Մեր” օթյակի անդամները նեցուկ եղան իրենց հիվանդ եղբայր Մ. Պեշիկթաշյանին, ում ապաքինման համար որոշ գումար հավաքեցին, իսկ Մ. Հեքիմյանն իր “Սմբատ” ողբերգության առաջին ներկայացման ամբողջ հասույթը նվիրեց իր վաղեմի ընկերոջը¹⁵⁷:

“Մեր” օթյակի սիրված դեմքերից մեկը դերասան և դրամատուրգ, պատմական մի քանի ողբերգությունների հեղինակ Ռոմանոս Սետեֆճյանն (1837–1905) էր¹⁵⁸:

¹⁵¹ “Հայրենիք”, 1937, մայիս, թիվ 7, էջ 122–123, Օ. Դամգոսյան. Նշվ. աշխ., էջ 98–99, Ա. Պէլլէրէան. նշվ. աշխ., էջ 168:

¹⁵² Վ. Ջարդարեան. նշվ. աշխ., Դ հատոր, Գահիրէ, 1935, էջ 15–135:

¹⁵³ “Հայրենիք”, 1937, մայիս, թիվ 7, էջ 123:

¹⁵⁴ Վոլֆգանգ Ամադեյ Մոցարտը (1756–1791) հայտնի մասոն էր: 1784 թ. Վիեննայում նա համայրել էր երգահան Ֆրանց Յոզեֆ Հայդնի “Zur Wahren Eintracht” (“Ճշմարիտ ներդաշնակություն”) օթյակը: Մոցարտը մասոնական թեմաներով մի քանի ստեղծագործություններ է գրել, այդ թվում՝ նշանավոր “Կախարդական ֆլէյտա” օպերան (տե՛ս F. Smith. Broder Mozart of Vienna, London, 1975, pp. 37–75; J. Webb. Joseph Haydn, Freemason and Musician, London, 1982, pp. 83–106; Д. Ридли. Фримасоны. М., 2007, с. 141 – 142, 148 – 150):

¹⁵⁵ “Հայրենիք”, 1937, մայիս, թիվ 7, էջ 122–123, հունիս, թիվ 8, էջ 129–133, հուլիս, թիվ 9, էջ 117, 1955, հունիս, թիվ 6, էջ 95, Օ. Դամգոսյան. Նշվ. աշխ., էջ 9:

¹⁵⁶ Մ. Մուրադյան. Հայ երաժշտությունը XIX դարում և XX դարասկզբում, Երևան, 1970, էջ 183:

¹⁵⁷ “Հայրենիք”, 1937, հունիս, թիվ 8, էջ 117–118:

¹⁵⁸ “Հայրենիք”, 1937, մայիս, թիվ 7, էջ 130, Օ. Դամգոսյան. Նշվ. աշխ., էջ 102:

Օթյակի հանձնարարությամբ նա 1867 թ. փետրվարի 28-ին Մ. Նալբանդյանի մահվան տարելիցի կապակցությամբ Կ. Պոլսի “Արևելյան թատրոնում” հանդիսություն կազմակերպեց և ճառ արտասանեց: Այնուհետև բեմադրվեց նրա “Վարդան Մամիկոնյան փրկիչ հայրենյաց” ողբերգությունը՝ Տիգրան Չուխաջյանի երաժշտությամբ: Մ. Նալբանդյանի մահվան տասնամյակի կապակցությամբ Ռ. Սետեֆճյանի այս ողբերգությունը կրկին բեմադրվեց “Արևելյան թատրոնում”¹⁵⁹:

1876 թ. “Մեր” օթյակին անդամագրվեց Փարիզում իրավական և քաղաքական փայլուն գիտելիքներ ստացած Սորբոնի համալսարանի շրջանավարտ Գարրիել Նորատունկյանը¹⁶⁰ (1852–1936): Նա ժամանակի ամենաազդեցիկ ազգային գործիչներից էր, պետական հայտնի պաշտոնյա և դիվանագետ, ով սկսած 1875 թ. դիվանագիտական տարբեր պաշտոններ է զբաղեցրել Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարությունում: 1906 թ. նա նշանակվել է առևտրի և հանրային շինությունների նախարար, իսկ 1912–1913 թթ.՝ արտաքին գործերի նախարար: Պարզևատրվել է Օսմանյան կայսրության մեծագույն պարզներով, եվրոպական մի շարք երկրների բազմաթիվ պատվանշաններով, ընտրվել է Ֆրանսիայի և Գերմանիայի ակադեմիաների անդամ: Գ. Նորատունկյանն ակտիվորեն զբաղվել է Կ. Պոլսի հայ համայնքի կյանքով, 1886 թ. ընտրվել է պատրիարքարանի խորհրդի անդամ և կրթական հանձնաժողովի նախագահ, իսկ 1894 թ.՝ Ազգային ժողովի ատենապետ: 1922–1923 թթ. Լոզանի գազարնաժողովում Պողոս Նուբարից հետո գլխավորել է Ազգային պատվիրակությունը, հանդես եկել Թուրքիայում հայկական օջախ ստեղծելու պահանջով¹⁶¹: Գ. Նորատունկյանը բարձրապատիվ մասոն էր, օթյակի վարպետ: Փարիզում դիվանագիտական գործունեություն իրականացնելու տարիներին նախաձեռնել էր ֆրանսիական “La clement Amite” (“Բարեգթություն - բարեկամություն”) օթյակի հիմնադրումը: 1913 թ., մշտապես բնակվելով Փարիզում՝ ակտիվ գործունեություն էր իրականացնում ֆրանսիական մասոնների հետ¹⁶²:

“Մեր” օթյակի անդամներից Հաբեթիկ Նեվրուզյանը 1878 թ. Սան Ստեֆանոյի ռուս-թուրքական բանակցությունների ժամանակ իբրև թարգման ընկերակցեց Կ. Պոլսի պատրիարք Ներսես Վարժապետյանին, ով հայության պահանջը ներկայացրեց մեծ իշխան Նիկոլայ Ռոմանովին¹⁶³:

¹⁵⁹ Գ. Ս տ ե փ ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 300–302, 341:

¹⁶⁰ “Հայրենիք”, 1855, հուլիս, թիվ 7, էջ 96, Ա. Պ է յ լ էր ե ա ն. Ազատ որմնադրութեան մուտքը Օսմանեան կայսրութիւն եւ Պոլսոյ հայկական “Մեր” օթեակը ԺԹ դարուն, էջ 170, Օ. Յ ա մ գ ո շ յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 102:

¹⁶¹ Հ. Ս տ ե փ ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 264–265:

¹⁶² Ա. Պ է յ լ էր ե ա ն. նշվ. աշխ., էջ 170, Օ. Յ ա մ գ ո շ յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 102:

¹⁶³ Մ. Օր մ ա ն ե ա ն. Ազգապատում, հ. Գ, մասն Բ, Պ է յ ռ ու թ, 1961, էջ 4341–4344, Ա. Պ է յ լ էր ե ա ն. նշվ. աշխ., էջ 170:

30 տարիների ընթացքում “Սեր” օթյակին անդամագրված 162 հայերի մեջ գերակշռություն էին կազմում վաճառականները, դրամատերերը, սեղանավորներն ու ոսկերիչները: Նրանցից վաճառական Հարություն (Արթին) Նորատունկյանը 1876 թ. փետրվարին ընտրվեց օթյակի Գերհարգելի Վարպետ¹⁶⁴: Լեոն Փափագյանը օսմանյան գանձապետարանի տնօրենն էր¹⁶⁵: Հովհաննես և Սերովբե Կապամաջյանները հայտնի էին բամբակի առևտրով ու բանկում ունեցած դրամազլիտով, իսկ Մարտիկ Կապամաջյանը 1870-ական թվականներին օսմանյան ոսկերչական ընկերության ղեկավարն էր: Պողոս, Հարություն և Սարգիս Ֆենդեկյանները գործարանատերեր էին, ձեռնարկություն ունեին անգամ Մանչեսթրում¹⁶⁶: Վաճառական, Կայսերական պալատի մատակարար, “Սեր” օթյակի անդամ Արթին Ասլանյանը¹⁶⁷ 1909 թ. ծովեզրյա Սիրքեճի թաղում մի քանի սեղանավորների հետ բացեց առաջին հայկական անանուն առևտրական բանկը՝ “Օսմանյր թիջարէթ բանկասը” Թագվոր Մուքիասյանի տնօրինությամբ: 1910 թ. սեպտեմբերին Ա. Ասլանյանը վաճառականներ Հեթում Սեթյանի, Արսեն Արսենյանի, բանկիրներ Կարապետ Թահչաբուբուրունյանի և Մկրտիչ Մանուկյանի հետ հիմնադրեցին “Օսմանյան առևտրական ընկերությունը”՝ տարբեր ապրանքների ներմուծման և արտահանման նպատակով¹⁶⁸:

Պոլսահայ հարուստ դրամատեր Մկրտիչ Թաքաթյանը մեծ պանդոկներ, ռեստորաններ և շքեղ հյուրանոցներ ուներ Բոսֆորի ափին¹⁶⁹: Նրա ռեստորանում էին տեղի ունենում օսմանյան Մեջլիսի պատվո ճաշկերույթները: 1906 թ. նա Բերայի Աբ. Երրորդություն եկեղեցուն նվիրեց դրան կից գտնվող իր երկու շենքերը¹⁷⁰:

1908 թ. Կ. Պոլսում կազմավորված “La Turguie” (“Թուրքիա”) թիվ 1049 օթյակի հիմադիրներից էին Սերովբե Ազնավուրը և ատամնաբույժ Եղիա Հոշյանը, ով նույնպես մեծ ներդրում ունի մասոնության տարածման գործում: Նա 1909 թ. Կ. Պոլսում իտալացի մասոնների օգնությամբ հիմնեց իտալախոս “Calcedonia” (“Քաղքեղոնիա”) օթյակը: Ե. Հոշյանը միաժամանակ 1909 թ. հիմնված “Թուրքիայի Մեծ Արևելք” օթյակի Գերհարգելի Վարպետ էր, 33-րդ ամենաբարձր աստիճանի մասոն: Մասոնությանը մատուցած ծառայությունների համար Ե. Հոշյանին ծերության օրերին ֆինանսապես աջակցում էին Փարիզի “France Armenie” օթյակը և Էդինբուրգի “Շոտլանդական մեծ օթյակը”¹⁷¹: Այս օթյակի բարձրապատիվ անդամներից էր Մի-

¹⁶⁴ Ա. Պ է յ լ էր է ա ն. նշվ. աշխ., էջ 170:

¹⁶⁵ “Հայրենիք”, 1855, հուլիս, թիվ 7, էջ 96:

¹⁶⁶ Օ. J a m g o c y a n. Նշվ. աշխ., էջ 104:

¹⁶⁷ “Հայրենիք”, 1855, հուլիս, թիվ 7, էջ 96:

¹⁶⁸ Հ. Մ տ է փ ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 166, 177:

¹⁶⁹ “Հայրենիք”, 1855, հուլիս, թիվ 7, էջ 98, Օ. J a m g o c y a n. Նշվ. աշխ., էջ 105:

¹⁷⁰ Հ. Մ տ է փ ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 248, 253:

¹⁷¹ “Հայրենիք”, 1855, դեկտեմբեր, թիվ 12, էջ 75, “Կեանք եւ արուեստ”, 1935, էջ 80:

քայել Նորատունկյանը, ով նույնպես Գերհարգելի Վարպետ էր, 33-րդ աստիճանի մասուն¹⁷²:

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո հայ ազատ որմնադրությունը “կրկին փյունիկի նման հոգի առավ Թուրքիոյ մէջ”¹⁷³: 1918 թ. դեկտեմբերի 4-ին Կ. Պոլսում հիմնվեց հայկական թվով չորրորդ՝ “Հայաստան” թիվ 1185 մասունական օթյակը: Դրա հիմնադիրները Կ. Պոլսում գործող թուրքական “La Turguie” (“Թուրքիա”) թիվ 1049 և անգլիական “Ashton Eagerton” օթյակի հայ անդամներն էին՝ թվով 10 հոգի: Օթյակի հիմնումը տեղի ունեցավ “Թուրքիա” թիվ 1049 օթյակի քարտուղար Արմենակ Ֆեներճյանի գրասենյակում: Ընտրվեց օթյակի ղեկավարություն հետևյալ կազմով. Գերհարգելի Վարպետ՝ Թորգոմ Պոյաճյան, Մեծ Վերահսկող՝ Երվանդ Մսրյան, Կրտսեր Վերահսկող՝ Պողոս Ալան, քարտուղար՝ Արմենակ Ֆեներճյան, զանձապետ՝ Երվանդ Բեքմեզյան¹⁷⁴:

1915 թ. հայոց եղեռնագործության ժամանակակիցներ ու ականատեսներ հայ ազատ որմնադիրները քաջատեղյակ էին, որ հայության զանգվածային կոտորածների գլխավոր գաղափարախոսները և կազմակերպիչները Թալեաթի գլխավորած “Երիտասարդ Թուրքիա” և “Թուրքիայի Մեծ Արևելք” մասունական օթյակների բարձրաստիճան անդամներն էին, որոնք “Միություն և առաջադիմություն” կուսակցության պարագլուխներից էին¹⁷⁵: Մեծ եղեռնի զոհերից էին “Մապահ” թերթի խմբագիր Գերհարգելի Վարպետ Տիրան Քելեկյանը¹⁷⁶, թուրքական օթյակների անդամ, Մեջլիսի պատգամավոր Գրիգոր Ջոհրապն ու դաշնակցական գործիչ Վարդգես Սերինգյուլյանը¹⁷⁷: Ելնելով այս իրողությունից՝ “Հայաստան” օթյակի ղեկավարները 1919 թ. հունիսի 26-ին որոշեցին, որ թուրքական տարբեր օթյակներին անդամակցած առաջին երեք աստիճան ունեցող հայերը, ինչպես նաև “Թուրքիայի Մեծ Օթյակի” մասունները չեն կարող անդամակցել իրենց օթյակին: “Հայաստան” օթյակի անդամներին արգելվում էր մասունական որևէ գործողություն և հարաբերություն ունե-

¹⁷² Ա. Պ է յ լ էր ե ա ն. նշվ. աշխ., էջ 173:

¹⁷³ “Հայրենիք”, 1855, սեպտեմբեր, թիվ 9, էջ 94:

¹⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 95:

¹⁷⁵ Տե՛ս H. C. Armstrong. Gray Wolf. The Life of Kemal Ataturk. New York, 1961, p. 20; В. К р я ж и н. Политические группировки Турции. Младотурки. – «Новый восток» (М.), 1923, № 1, с. 35; Ռ. Բ ի ն ն. Հայերու բնաջնջումը. Գերմանական մեթոդ – թուրքական գործելակերպ, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 49, Բ. Մ ե վ լ ա ն գ ա դ ե. Օսմանյան հեղափոխության մուրթ ծալքերը և իթթիհատի հայաջինջ քաղաքականությունը, Բեյրութ, 1968:

¹⁷⁶ “Հայրենիք”, 1855, դեկտեմբեր, թիվ 12, էջ 81:

¹⁷⁷ Ջ. Կ իր ա կ ո ս յ ա ն. Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գիրք առաջին, Երևան, 1982, էջ 323–324, գիրք երկրորդ, Երևան, 1983, էջ 74:

նալ թուրքական օթյակների հետ¹⁷⁸: “Հայաստան” օթյակը հայ ազատ որմնադրության պատմության մեջ առաջին օթյակն էր, որն իր գործունեությունն իրականացնում էր հայոց եռագույն դրոշի ներքո¹⁷⁹: Օթյակն ունեցել է վեց Գերհարգելի վարպետներ՝ Թորգոմ Պոյաճյան, Մինաս Մարտիրոսյան, Արմենակ Ֆեներճյան, Տիգրան Պարսամյան, Վահե Հինդլյան, Լևոն Ճգնավորյան¹⁸⁰, ովքեր “խիստ փայլուն գործունեություն”¹⁸¹ ծավալեցին:

1925 թ. “Հայաստան” օթյակի փակվելուց հետո Կ. Պոլսում այլևս հայկական նոր ազատ որմնադիրների որևէ ընկերություն չստեղծվեց: Չնայած դրան՝ պոլսահայ մասոնները խոր հետք թողեցին արևմտահայության հասարակական, քաղաքական, մշակութային և կրթական կյանքում: Եվրոպական լուսավորության, առաջընթացի և ազատամտության գաղափարներով ոգևորված հայ ազատ որմնադիրները “լուսավոր փարոսներ եղան Մերձալոր Արեւելքի մահմեդական ովկէանոսի մեջ”¹⁸²: Պոլսահայ մասոններն ազգային սահմանադրական շարժման հիմնական գաղափարախոսները, կազմակերպիչներն ու գործիչներն էին, ովքեր պայքարում էին ազգային ստրկամտության, ներքին կյանքի կոռուպցիայի ու երկպառակության դեմ: Նրանց գործունեության միջոցներն ազնիվ էին, իսկ նպատակը՝ վսեմ, քանզի հիսուն տարուց ավելի ջանում էին անձնական կատարելագործման միջոցով վերափոխել արևմտահայությանը, նրանց մեջ սերմանել միության, եղբայրության, փոխադարձ օգնության, հանդուրժողականության, ազատության և հավասարության վեհ գաղափարները: Այս ուղղությամբ նրանց ջանքերն ու գործունեությունն անհետևանք չմնացին: Կ. Պոլսի ազատ որմնադիրների՝ տիեզերական եղբայրության, մարդկային համերաշխության, բարոյականության և համբերատարության գաղափարները շարունակում են կենսական մնալ նաև մեր օրերում՝ աշխարհասփյուռ հայության շրջանում: Դրա առհավատյան աշխարհի տարբեր երկրներում և Հայաստանի Հանրապետությունում ներկայումս գործող հայկական մասոնական բազմաթիվ օթյակներն են:

ВИДНЫЕ ПРЕДСТАВИТЕЛИ КОНСТАНТИНОПОЛЬСКОГО АРМЯНСКОГО МАСОНСТВА
(Вторая половина XIX в. – начало XX в.)

¹⁷⁸ “Հայրենիք”, 1955, սեպտեմբեր, թիվ 9, էջ 96:

¹⁷⁹ Նույն տեղում, 97:

¹⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 98:

¹⁸¹ “Կեանք եւ արուեստ”, 1935, էջ 78:

¹⁸² “Հայրենիք”, 1954, հոկտեմբեր, թիվ 10, էջ 93:

ФЕЛИКС МОВСИСЯН

Резюме

Масонство среди армян Константинополя получило широкое распространение во второй половине 1850-х годов, когда начался второй этап Танзимата, а основные масонские центры – Англия и Франция – предприняли политику «европеизации» Турции. Принятые в масонство константинопольские армяне, в основном, были молодыми представителями интеллигенции и европеизированного купечества, получившие образование в Европе, пропитанные либеральными идеями французской революции 1848 года и вдохновленные национальным духом. Распространение масонских идей среди константинопольских армян совпало с национальным конституционным движением западных армян, главные представители которого одновременно были и основателями первых масонских лож.

В конце 1850-х годов группа видных константинопольских армян была принята в англоязычную ложу «Oriental» («Восток») и франкоязычную ложу «L'Etoile du Bosphore» («Звезда Босфора»), а в 1862 году – в англоязычную ложу «Bulwar» («Булвер»). Известными представителями франкоязычной ложи «L'Union d'Orient» («Восточный Союз»), основанной в 1862 году, были высокопоставленные должностные лица Османской империи – Овсеп-паша Вардамян, Арутюн-паша Татян, Тиран-бей Аликсаян, а также редактор Карапет Ютучян, именитые врачи Степан-паша Арсланиян, Микаэл-бей Хорасанчян, Наапет Русинян Церенц и другие. Многие представители интеллигенции и купечества вступили в основанную в Константинополе в 1866 году самую знаменитую армянскую ложу «Сер» («Любовь»). Великие Мастера этой ложи – Серовбе Азнавур, Пол Гамалик и Арутюн Норатунян – вели плодотворную деятельность. Егия Гошян был одним из основателей италиязычной ложи «Calcedonia» («Калцедония») и Великим Мастером ложи «Великий Восток Турции». Видными деятелями армянской ложи «Айастан» («Армения») № 1185, основанной в 1918 г., были Торгом Пояджян, Минас Мартиросян, Арменак Фенерджян и другие. Ряды этой ложи пополнило большое число западноармянских государственных, общественных деятелей, представителей интеллигенции и купечества, восемнадцать из которых были ее членами с момента основания.

PROMINENT FIGURES OF THE ARMENIAN MASONS
OF CONSTANTINOPLE
(The second half of the XIX – the beginning of the XX cc.)

Summary

The masonry was widely spread among the Armenians of Constantinople in the second half of the 1850s, just when the second stage of Tanzimat (Ottoman reform movement) began, England and France as basic masonic centres, tended to “europeanize” Turkey. The masonry-admitted Armenians of Constantinople were mainly European-educated young intellectuals and “europeanized” merchants, imbued with the liberation ideas of the 1848 French Revolution as well as inspired by national spirit. The dissemination of the masonic ideas among the Armenians of Constantinople coincided with the Western Armenian Constitutional Movement, the greatest figures of which were founders of the first masonic lodge at the same time.

At the end of 1850 a group of prominent Armenians of Constantinople were admitted by the anglophone lodge of “Oriental” and francophone lodge of “L’Etoile du Bosphore” (“The Star of Bosphor”) and by the anglophone lodge “Bulwer” in 1862. The most famous representatives of the francophone lodge “L’Union d’Orient” were high-ranking officials of the Ottoman Empire. Many representatives of intellectuals and merchantry—Hovsep Pasha Vardanyan, Haroutyun Pasha Talyan, Tiran Pasha Aliksanyan, editor Karapet Jutuchyan, famous doctors Stepan Pasha Arslanyan, Michael Bey Khorasanchyan, Nahapet Rusinyan, Tserents and others made up the staff of the most celebrated Armenian “Ser” (“Love”) masonic lodge founded in Constantinople in 1866. The Great Masters of this lodge Serovbe Aznavour, Paul Gamalik and Haroutyun Noratounkyan took an active part in the activities of the organization. Yeghia Hoshyan was one of the founders of “The Great East of Turkey” lodge. Torgom Poyachyan, Minas Martirosyan, Armenak Fenerchyan and some others were figures of the Armenian “Hayastan” (“Armenia”) №1185 lodge founded in Constantinople in 1918. A great number of Western Armenian public figures, intellectuals and merchants were also admitted by the same lodge, 18 of which were members from the moment of its foundation.